

ВСТУП

Приступаючи до розмови про український народній одяг, ми розглянемо ті фактори, що мали і мають вплив на формування народнього побуту взагалі і зокрема одягу. Головніші з тих факторів такі:

Зовнішнє оточення або природні умови, де проходить життя нашого народу: добрий клімат, багатство землі, краса краєвидів — гаї, сади та широчінь степових просторів.

Культурна спадщина, що її ми дістали від своїх предків: матеріяльні явища побуту та звичаї й обряди. Іншими словами — матеріяльна і духовна традиція нашого народу.

Культурні зв'язки, взаємини, що складаються з іншими народами. Головніший момент тих взаємин — вплив сусідніх культур.

І, нарешті, останній, дуже важливий момент: мистецькі здібності народу. Цей фактор — логічний висновок від трьох попередніх.

Усе це разом являє собою могутню рушійну силу культурного прогресу народнього побуту.

Але не всі ці чинники впливають з однаковою силою по всій території України.

Якщо взяти народній одяг і розглядати його в окремих частинах нашої батьківщини, то перше враження буде — це одяг різних народів. Бож, гуцульські ногавиці і наддніпрянські ша-

равари, подільська сорочка і поліська сукня мають чимало відмін!

Ця відмінність залежить від двох причин: природні умови місцевості та запозичення від сусідів.

Одяг найрухливіший елемент з усього комплексу народного мистецтва, такий елемент, що не тільки легко сприймає зовнішні впливи сусідніх культур, а й моду, новини в одязі. Мода — вигадка міста, а місто — культурний центр. Це робить вивчення одягу цікавим і в той самий час — складним. Український народний одяг вивчати тяжко ще тому, що народ наш живе на величезній території з різними природними умовами та неоднаковим впливом сусідніх народів. Крім того, народ наш прожив складне історичне життя повне боротьби і неспокою. Все це не сприяло збереженню чисто національних прикмет по всій території України. Найбільше відмінностей у пограничних районах — вплив сусідів, а найменше у центральних місцевостях України, де національних прикмет збереглося найбільше.

Отже, приступаючи до розгляду українського народного одягу, ми заздалегідь сподіваємось, що той одяг в окремих частинах України має на собі вплив народів, з якими дана місцевість межує. Виявлятиме суміжні райони з Росією, бож, як відомо, Московщина не мала культурного впливу на Україну, навпаки: вона підпадала сама культурним впливам нашої батьківщини.

Таким чином: Київщина, Полтавщина, Чернігівщина та Запоріжжя являють собою частину України, яка найменше відчула на собі зовнішніх впливів. Крім того, ця частина української землі напротязі історичного життя нашої батьківщини мала найдовший період самостійного культурного розвитку. Це колишня Гетьманщина та землі Січі Запорізької. Тут, на цій території України, всі види національного мистецтва розвивалися найкраще та з найменшим впливом чужинецьких культур. Розуміється, що й народний одяг тут зберігся найліпше — одяг центральної України. З цим одягом, цілком справедливо, і пов'язується поняття про національний одяг. Всі ж пограничні території — Кубань, Полісся, Волинь, Лемківщина, Бойківщина та Гуцульщина й Буковина — мають свій народний одяг; місцевий або регіональний.

Регіональний одяг

Український національний одяг має такі характеристичні прикмети: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага білого кольору, спокійні барви прикрас та відсутність зайвої оздобы — збережене почуття міри. Це ті властивості нашого національного одягу, що надають йому переваги перед народними одягами інших народів.

Якщо ми переглянемо одяг наших пограничних місцевостей, то побачимо таке. На Кубані, в основі регіонального одягу є одяг централь-

ної України, колишнього Запоріжжя, але сюди вже увійшли елементи, запозичені від сусідніх кавказьких народів, найбільший вплив черкесів.

На Сході, як я вже казав, ми не маємо особливих відмінностей в одязі. Слобідська Україна нічим особливим не відрізняється від колишньої Гетьманщини; тут москалі щодо народнього мистецтва ніякого впливу не мали.

На Півночі найхарактеристичніші властивості в одязі виявлені на волинському Поліссі. Чоловіки тут носять сорочку «на випуск», носять теплі безрукавки, довгі свити і, навіть, личаки. Жіноче ж вбрання зовсім подібне до вбрання центральної України, але на тлі білого полотна тут переважають яскраві червоні вишивки, що інколи замінюються червоними тканиними смужками. А це вже те, чого немає в одязі центральної України, але є у білорусів та поляків, звідтіля поліщуки і запозичили.

На Холмщині, на західній Волині та на північно-західньому Поділлі довгі свитки обшиті кольоровими стрічками чи шнурівками, смугасті спідниці та деякі відміни накриття голови пояснюються сусідством з поляками. Одяг галицького Поділля стоїть ближче до вбрання Наддніпрянщини, але й тут відчувається вплив сусідів. На Буковині, Басарабії та узбережжі Дністра на Поділлі свити, кошушки та кептарі оздоблені барвистим орнаментом, вишиття на рукавах і грудях жіночих сорочок мають на собі вплив румунів.

Найскладніше та найяскравіше — народне вбрання гуцулів: хутрянці-кептарі, короткі свитки-гуні, що їх носять наопашки та характеристична гуцульська манта. Тут же і яскраві кольорові тканини, чудесні, високомистецькі, речі! А оздоба зі шкіри, металеві гудзики... Багато дечого гуцули запозичили від мадярів та південних слов'ян.

У бойків багатство вбрання зникає. Бойківські довгі кептарі та лейбики оздоблені скромніше. Одяг бойка бідніший і значно простіший. Тут немає «гуцульських розкошів», але й немає багато запозиченого від сусідів. Правда, у бойківському одязі збереглося найбільше прикмет старовинного слов'янського одягу і це велика заслуга бойків.

У лемків, що живуть по сусідству зі словаками, ми знайдемо жіночі легкі сукні та широкі білі накриття голови, що спадають на плечі. Пишно вишиті груди на кептарях — тут вони вже називаються «катанками». Чоловіки носять «чуги» — верхній одяг з фальшивими рукавами. Чуги лемки носять наопашки, так само, як гуцули гуні. Рукава чуги чоловіки на Лемківщині використовують як торби, йдучи на працю до лісу, чи худоби. Усе це те ж саме, що можна бачити у словаків. Нарешті, вбрання українців Закарпаття у великій мірі змадяризоване, але не все! Гуцули на Закарпатті ще добре зберегли культурну традицію свого народу.

І ось, ми обійшли все пограниччя української

землі і по дорозі дуже коротко переглянули регіональний одяг кожної місцевості зокрема. Ми бачили відхилення місцевого одягу від одягу центральної України. Ті відхилення пояснювали запозиченням від сусідів, але не завжди їх можна так пояснювати. Якщо уважно придивитися до вбрання поліщуків, що межують з білорусами, можна бачити, що тут не запозичення, чи не тільки запозичення, а багато спільних рис у білорусів і українців не тільки в одязі — в інших елементах побуту. Тут — не запозичення, а спільність культури на підставі глибокого етнічного споріднення. Це те, чого ми не знаходимо ні на південному, ні на східньому, ні на західньому пограниччях.

Національний одяг

Національний одяг — це вище поняття, ніж одяг регіональний. Якщо місцевий одяг репрезентує собою тільки одну частину України, якусь провінцію, то національний одяг — всю Соборну Україну, націю!

Під чужинецьким пануванням наш народ зберіг національний одяг — як символ, що його він проніс через всі віковічні страждання й утиски, які довелося зазнати від окупантів. У цьому факті — збереження національного одягу, проявився здоровий народний інстинкт. Національний одяг, мова, віра та звичаї — все це надійний захист від національного занепаду.

Основою мистецького стилю українського на-

ціонального одягу є стиль барокко. Цей стиль проявляється у перебільшеннях, основних форм — «бароккових поребільшеннях», як ось рукава жіночої сорочки. Крім того, національний одяг — це естетична база, на якій народні митці створили орманмент вишивок, мережива та спеціальну декоративну тканину, плахту.

Артистичне багатство національного одягу ще виявляється у розвиненій гамі кольорів та в мистецьких формах. А разки червоного намиста й кілька барвистих стрічок завершують ефект гармонійної цілості національного одягу українських дівчат. Вишиття та мереживо на одязі — свідоцтво мистецького смаку й артистичного досвіду наших жінок, майстерність, що передається від покоління до покоління, традиція! Той факт, що національний одяг тепер, а особливо тут на еміграції, не модний, ще не визначає, що його естетична вартість не може бути належно оцінена не тільки нашими людьми, а й чужинцями. Історична цінність українського національного одягу — клясична!

Отже, збереження національного мистецтва, одягу, це не відсталість, як іноді кажуть нам наші вороги. Навпаки, це глибоке почуття батьківщини та вірності традиції своїх батьків, дідів та прадідів. Це ознака кожного культурного народу!

Національний одяг — це вияв святкового, врочисто піднесеного настрою. Це культурно-історична спадщина наших славних старокняжих і козацьких часів, щасливих днів України!

У мистецьких оздобах національного одягу ми знаходимо дві частини — змінну і незмінну. Візьмімо, для прикладу, вишиття на одязі. Змінною частиною є колір і деталі візерунків, але стиль і зміст вишиття залишаються незмінними. Зміни залежать від зовнішніх впливів, від враження, яке справили подібні речі на вишивальницю, коли вона побачила їх вперше. Причиною ж сталости, постійности, основного стилю є глибокий зв'язок з етнічними особливостями народу. Наприклад, змінюючи, під впливом міської моди, деталі орнаменту на вишитті сорочки, наші вишивальниці не відважуються змінити розташування вишивки: полики, комірчик, пазуха. Не відважуються змінити старовинний зміст оздобу української жіночої сорочки. Борис Крижанівський¹⁾ пише, що ще за його пам'яті, понад пів століття тому, в Ольгопільському повіті на Поділлі, вишивки з червоних перетворилися на червоно-чорні, потім на зовсім чорні, а ще пізніше знову почали повертатися до червоного кольору. Це була, як він думає, зміна моди. Мода змінювалася на колір, а сам малюнок, що нагадує заставки староукраїнських книг, лишився непорушним.

У вишивках полтавських рушників, за останні десятиліття, затратилася штрихівка. Орна-

мент зробився густим, різко червоним, почала з'являтися техніка «хрестом», але квіти облямовані гірляндю, не зважаючи на всі перекручення, ще міцно тримаються на рушниках.

У всіх подібних випадках можна відокремити нашарування, зміни, бо вони нетривкі, легко минаючи, на тлі національного стилю. Ці нашарування звичайно бувають занесені від сусідніх народів, але не завжди. Є випадки, коли такі аналогії зустрічаються не в сусідніх народів, а в далеких країнах, серед племен, з якими вже тепер ніякого зв'язку немає. Прикладом такої аналогії може бути оздоба дівчат на західних землях України — «дробинка» або «силян-ка», від слова «силяти», нанизувати. Це рід намиста, що виплетене у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистин. На іншій українській території ця оздоба цілком невідома. В Україні невідома, а на далекий півночі у фінських племен вона є і називається «гайтан». Ще один приклад. Коли вивчаємо зірчасті килими Полтавщини і килими середньобазійські, бачимо, що вони генетично пов'язані між собою.

Аналогії культур віддалених народів, при уважному їх вивченні, ведуть нас у глибинні нетри давно минулої історії. Так, «дробинка» прийшла до Галичини з Мадярщини, а до Мадярщини занесли її угри, які прийшли на цю територію у IX-му столітті по Христі. Щождо полтавських килимів, то елементи східної культури в українському народньому мистецтві — не рідкість. Україна ж колись мала жва-

¹⁾ Крижанівський Б. «Вивчення народнього мистецтва в етнологічних дослідках». Етногр. Вісник. Київ 1927, кн. 5.

ві торговельні зв'язки з східньоазійськими народами.

Все це нам доводить, що немає на світі ізольованих культур, та проте народне мистецтво, не зважаючи на сторонні впливи, завжди має свій стиль, своє коріння, що сягає найглибших верств етнічних особливостей народу.

Мистецтво і побут

Народне мистецтво — мистецтво декоративне, воно має прикладний характер, а тому тісно пов'язане з побутом. Щоб зрозуміти основний зміст і закони розвитку народнього мистецтва, потрібно вивчати його у зв'язку з народнім побутом. Розглядаючи мистецтво тільки і виключно на загальному тлі народнього життя, ми зможемо його зрозуміти. Та не тільки зрозуміти, а й пізнати, яку величезну вагу має народне мистецтво для етнологічних дослідів.

Особливо національний одяг, як мистецтво, не можна розглядати ізольовано від побуту. А народній побут пов'язаний з фолкльором: піснями, казками, народнім повір'ям та прислів'ями. Все це і буде фоном, тлом, на якому народне мистецтво буде розглядатися у цій книжці.

МАТЕРІЯЛИ З ЯКИХ ВИГОТОВЛЯЄТЬСЯ НАРОДНИЙ ОДЯГ

Хутро

Клімат України, як відомо, досить суворий і теплий одяг нашому населенню завжди був потрібний не менше як на шість, а то й на сім місяців у році. Ось чому в Україні хутро завжди було найулюбленішим матеріалом для виготовлення верхнього теплого одягу, як для чоловіків, так і для жінок. Колись наші предки вживали для одягу хутро з диких, і свійських тварин. З свійських найбільше використовувались вівці, а з диких — ведмеді, лисиці та вовки, а на узгір'ї карпатських гір олені. Тепер здебільшого кожухи шиють з овечих шкір і тільки вельми заможні люди мають кожухи з лисиці. Вовки, ведмеді та олені вже рідко зустрічаються в українських лісах, а тому й не диво, що кожухи з хутра цих тварин стали великою рідкістю. На оздобу теплого верхнього одягу завжди використовувались хутра дрібних диких тварин, як ось куниць, соболів, горностаїв, бобрів та білок.

З старих літературних пам'яток відомо, що вже в IX-XII століттях слов'янські племена платили данину своїм і чужим князям куничим і білячим хутром. Так, з Лаврентіївського літопису довідуємося, що хозари брали з полян, сі-

верян та в'ятичів по білячій хутрині з двору, а варяги брали з дерев'ян по одній чорній куниці. Наша княгиня Ольга теж наказала дерев'янам платити їй данину хутром. У тому ж літописі говориться, що Ігор, Ольга і Святополк, коли сідали на княжий стіл, то роздавали хутрянний одяг і шкіри куниць своїм дружинникам. Автор «Слова о полку Ігоревім», що жив у XII-му столітті, нарікаючи на руських князів, писав:

«А князі самі собі крамолу кували,
а погание самі з побідами рискаючи по русь-
[кій землі,
данину взимали: зо всякого двора білку».

У тій же старокняжій поемі, Ярославна, плачучи на путивлівській стіні, примовляє:

«Полечу я зузулею по Дунаю,
омочу рукав бобровий у Каял-ріку...»

З стародавньої народньої творчості довідуємось, що в стародавній Україні кількістю хутра та хутрянного одягу визначалося багатство господаря. В одній колядці співається:

В тебе шуби соболеві,
Горностаї королеві...

А в галицькій щедрівці говориться про те, як багата газдиня, відправляючи свою челядь на лови, наказує їй:

Тур-олена вбийте,
Роги зшибите, шубу здійміте,
Ой, принесіте та повісьте,

Та повісьте в новій світлиці,
В новій світлиці та на стіночці,
Все ж то-то буде, гей, газдиночці.

І це, як видно із змісту щедрівки, є найбагатший подарунок газдині від її челяді.

У Лаврентіївському літописі під роком 1068-м читаємо таке: «Дворъ жъ княжъ розграбиша, безчисленое множество злата и сребра, кунами и бѣлью...» Як бачимо, в стародавній Україні Русі хутро розцінювалось на рівні з сріблом і золотом.

Про стародавніх чинбарів та кожем'яків маємо багато згадок у народніх казках та переказах. Найстарша та, мабуть, і найцікавіша з цих казок є казка про Кирила Кожем'яку; тут Кожем'яка змальований як народній багатир-силач, бож «він шкіри м'яв, а тому й багато сили мав... а сили мав так багато, що й лютого змія поборов таки того, що жив під Києвом та людей хапав». Саме тому, що такому важливому героєві народньої казки приписується ремесло кожем'яки, ми можемо бачити, яке велике значення в стародавньому побуті мав одяг з ви́чинених шкі́р.

Тканини

Поруч з обрібкою хутра в Україні вже з давніх-давен люди вміли виробляти тканини з льону, коноплі та з овечої вовни. Всі ці тканини вироблялися кустарним, чи краще сказати домашнім способом.

Льон — це одна з найстарших культурних рослин, яка плекалася на наших землях ще в період дохристиянської доби. Конопля була запозичена нашими предками від іранців, але теж дуже давно, бо насіння коноплі було знайдено в могилах, які датувалися періодом поганських часів. Обидві ці рослини згадуються в церковних постановах Ярослава Мудрого: «Аще чело-векъ иметъ красти коноплю или ленъ и всякое жито».

Овеча вовна та вовняні тканини згадуються в літературних пам'ятках уже з XI-го століття. Так, в «Ізборнику Святослава» читаємо: «Отъ вльны сы а не отъ льну...», а в житії Теодосія Печерського літописець Нестор згадує про «руками прядущю вльну...». Крім того, залишки вовняних тканин, як і тканин з льону, часто знаходять археологи, розкопуючи могили стародавніх слов'янських поховань на території нашої батьківщини.

З чужинецьких, привізних тканин найпоширеніший по всій Україні був шовк, що в старих літературних пам'ятках називається паволокою.

У староукраїнській перерібіці повісті про Девгенієве діяння¹⁾ знаходимо таке місце: «А теща подасть ему драгих поволоок зелених тридцять...» Шовк відігравав колись визначну ро-

¹⁾ «Девгенієве дієніє», пам'ятка староукраїнського письменства, візантійська героїчна поема про героя візантійсько-арабської боротьби Х. в. Василя Дігенія-Акритя, прийшла до нас, мабуть, у південно-слов'янській редакції і перетворилася в казку.

лю в одязі заможного українського населення. Починаючи з середини XVI-го століття, в Києві та в Переяславі встановилася велика торгівля привізним чужинецьким товаром. В подорожніх записках Михайла Литвина, який був на Україні в році 1550-му, читаємо, що в Києві «... така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та інших дорогоцінних хутер, що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше ніж у Вільні льон...»²⁾.

Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін, що побував на Україні в році 1770-му, писав у своїх записках: «... одяг носять бавовняний, шовковий і суконний, міцно підперізуються шовковими поясами»³⁾.

Одночасно з шовком на Україні було багато привезеної з чужинецьких країн тяжкої золоті парчі, а також і оксамиту. Про оксамит згадується у «Слові о полку Ігоревім» —

«... помчаша (русичі) красніє дівки половецькіє, а с ними злато і поволоки, і драгіє оксамити».

Зустрічаються згадки і про олівір, тканий золотом. В Іпатіївському літопису під роком 1252-м читаємо: «Кожух олівіра грецького і кружеви золотими ошит...» Отже, населення княжої та гетьманської України широко кори-

²⁾ Січинський В.: «Чужинці про Україну». Прага 1942, стор. 48.

³⁾ Січинський В.: стор. 149.

стувалося дорогоцінним матеріалом для свого одягу.

В кінці XVIII-го століття, коли російська цариця Катерина II-га скасувала Гетьманщину, зруйнувала Запорізьку Січ та закріпостила осиротілих селян, населення України збідніло. Тоді вже тільки шляхта та невеличка частина міщан могли купувати дорогоцінні експортні тканини. Переважна більшість українського населення, тобто селяни все менше і менше вживали для свого одягу шовк, оксамит і парчу. Тканини власного виробу стали майже єдиним матеріалом для вжитку українських селян. Але і тканини власного виробу з льону, коноплі та вовни були досить високої якості. Так, про українське сукно вже всередині XIX століття добре відзиваються чужинці, які відвідували Україну. Один із таких відгуків ми знаходимо в одного з найбільших письменників Франції того часу, Оноре де Бальзака, що в 1850-му році побував у селі Верхівцях на Київщині. В своєму листі до рідних він писав: «Верхівці мають досить велике населення, тут існує суконна фабрика, дуже добра. Мені роблять кожух на сибірській лисиці на зиму з тутешнього сукна, і це сукно варте французького⁴⁾».

Щождо українського селянського полотна, а особливо полотна з льону, то його ще й тепер залюбки вживають для чоловічих сорочок та жіночих суконь не тільки в Україні, а й тут

⁴⁾ Січинський В.: стор. 200-201.

за кордоном. Щодо грубости ниток селянське домоткане полотно ділиться на три основні види, а саме: найгрубішу рядовину, середню «десятку» та найтоншу «дванадцятку». Рядовина вживається на верхній робітний одяг для чоловіків, з «десятки» шпоть сорочки, а «дванадцятка» йде переважно на жіночий одяг, рушники та скатерки.

Тепер уже в Україні, як і скрізь по всьому світі, побудовані нові текстильні фабрики з наймодернішим ткацьким устаткуванням, але тканини домашнього селянського виробу ще довго будуть існувати по наших мальовничих селах та хуторах, як одна з найулюбленіших галузей народнього промислу.

ЖІНОЧЕ ВБРАННЯ

РОСТИ, КОСО, ДО ПОЯСА Я БУДУ ЧЕСАТИ...

Аби ся тримало...

На Гуцульщині дівчину заплітають тоді, як їй сповниться шість років життя. Для цієї церемонії запрошують «сахнівну», жінку, що належить до близької родини. Сахнівна заплітає волосся на голові дівчини навхрест, беручи жмут волосся спереду, з потилиці, від правого вуха і від лівого. Зв'язуючи всі чотири кінці на середині голови, сахнівна примовляє:

«Як зв'язую все волосся на тобі, аби ся тримало з усіх штирьох боків, так аби ся в'язали до тебе з усіх боків парубки, удівці, дідівські сини та й котрі найстарші парубки у краї; котрий тебе узрить, то так аби ся за тобою умлівав, як риба за водою».

При цій церемонії звичайно бувають, якщо не всі, то бодай ближчі родичі, що з нагоди першого плетення коси сідають за стіл, п'ють горілку і весело приспівують:

Ой, ще буде подобочка дівчинов ходити,
Та за своє голівоньков косичку носити...

В селі Громах на Уманщині мені доводилося спостерігати кілька випадків, як перший раз заплітали косу дівчинці дорослі дівчата, а не

заміжні жінки, як на Гуцульщині. При цьому мати ставила дівчатам могорич, бо ж — «треба косу поливати, щоб краще росла!» Ця церемонія відбувалася восени, перед тим, як дівчаткам мали йти до школи.

Очевидно і в інших місцевостях України перше плетення дівочої коси чимось та якось відрізняється, але в етнографічній літературі про це мало відомо.

Руса коса до пояса...

Українські дівчата, як дівчата всіх інших слов'янських народів, завжди ходили з непокритою головою — ознака дівочої честі. Втративши честь, дівчина покривала свою голову хусткою, а звідси і назва «покритка». В старій Україні-Русі був звичай: якщо хлопець накинув на голову дівчини намітку, вона ставала йому дружиною.

Коси наших дівчат були довгі, справді до пояса. Це вважалося, як вважається ще й тепер в Україні, за одну з найголовніших ознак дівочої краси. Довга коса — честь дівоча! Колись у наших селах парубки, за негідну поведінку дівчини, силоміць обрізали їй коси і це була ганьба... В селах України наші дівчата ще й досі бояться обрізаних кіс. Антося Яремчук з села Стетківці на Житомирщині, як «ОСТ-арбайтер» була у німецькій неволі, жила в таборі, тяжко працювала і мусіла обрізати коси. З цього приходу в своєму листі до товаришки вона писала

«Коси я тепер обрізала, бо дуже вилазили. Щоб так мене мама побачили таку, з обрізаними косами, то не знаю, щоб вони мені сказали б? ...»

Щождо звичаю, як саме заплітати косу, то є різниця поміж Лівобережжям. На Лівобережжі у будень дівчата роблять рівний проділ, посередині голови, розчісують волосся на два боки і заплітають у дві коси. Заплетеними косами обвивають голову, ніби вінком. У неділю або в свято дівчата сплітають все волосся в одну косу і вплітають у неї кілька кольорових стрічок-кісників, що разом з косою звисають вздовж спини.

На Правобережжі у будні дні дівчата так само обвивають голову кісьми, ніби вінком; у неділю ж, чи свято заплітають не в одну, а в дві коси і ті коси звисають вздовж спини без довгих стрічок. У дві ж коси заплітаються і дівчата-подільянки. Дівчата-гуцулки у своїх жартівливих співаночках про косу співають:

Дивуються мені люди, що я дівонькою,
А я плота не городжу своєю косонькою,
А я плота не городжу, ні кілля не гачу,
Я за свою косу-русу податку не плачу.
Рости, косо, до пояса я буду чесати,
Десь мій милий у цісаря, я буду чекати...

У зв'язки та в колокілки...

Павло Чубинський¹⁾, а за ним і Хведір Вовк²⁾ відмічають спеціально святкові зачіски дівчат

¹⁾ Труды этногр.-экспед. в Зап.-русс. край. Том VII, 1873.

²⁾ Студії з укр. етногр. та антр., Прага.

на Київщині, в Канівському повіті та частково на Чернігівщині. Таких зачісок є дві: «у зв'язки» та «в колокілки». Обидві вимагають сторонніх рук, а тому колись — ще як Україна не була колгоспною — в суботу ввечері, або напередодні великих свят, дівчата збиралися по кільका до одної хати, мили голови і одна одній виплітала «зв'язки» або викладала «колокілки». В часи Павла Чубинського та Хведора Вовка «зв'язками» та «колокілками» запліталися дорослі дівчата. Мені ж особисто доводилося бачити так заплетених учениць, що їх заплітають ще матері, посилаючи до школи.

Дрібушки

Понад Дністром в Галичині дівчата заплітають волосся у чотири коси. Дві передні підплітають коло висків, а задні розподіляють на кілька дрібних кісок — дрібушки. Дрібушки викладають навколо голови вінком, а одну кіску «перекидають» через голову.

На Полтавщині ж дрібушками заплітаються молодичі перший рік після весілля. В одній весільній пісні з Лівобережжя дівчата співають, звертаючись до молодої:

Оце тобі, Маріє, за тое,
Щоб не плела кісоньки втрое.
Заплети кісоньки в дрібушки,
Бо вже ж тобі не ходити в дружки...

На Закарпатті дівчата заплітаються в одну косу, а спереду напускають волосся на кути чола — начоси. Нижні частини начосів заплітають у «дрібшухи», маленькі кіски, що є, ніби, орнаментом зачіски.

Козак буде розплітати...

В одній народній пісні, що записана на Київщині, дівчата співають:

Ой, на горі жито — тоненькі покоси,
А хто буде розплітати дівчиноньці коси?
Козак буде розплітати, козак буде плести,
Козак буде дівчиноньку до шлюбоньку вести...

Найурочистішим моментом народнього весілля є розплітання дівочої коси. Цей момент символізує собою кінець дівування. Молоду сadowлять на діжі, що застелена кожухом вовною догори — символ щастя. Старша дружка, звертаючись до старости, каже:

— Пане старосто, пане підстаросто, благословіть молоду розплітати!

— Бог благословить! — відповідає староста.

Молодий підходить до невісти і розплітає їй косу. Розплітає небагато, щоб тільки витягнути з коси стрічку і забрати її собі. Далі вже цю церемонію довершують дружки або свашки, як де ведеться. Прощаючись з косою, молода плаче, а дружки співають:

Чого плачеш, чого жалуєш, молода Марусю?
Ой, чи тобі жаль батька старого, чи подвір'ячка його?
Ой, не жаль мені батька старого і подвір'ячка його,
Тільки жаль мені русої коси — дівочої краси;
Дівки гуляють, кісоньками мають, а мене не прий-
[мають...

І скільки ніжності, шляхетного почуття у піснях, якими молода прощається з косою, символом свого дівування:

Ой, на горі жито, а в долині просо,
Ой, жаль мені тебе, моя русо-косо!
Ой, просо, просо — волоття,
Ой, косо, косо — золоття!
Та не рік я тебе кохала,
Що суботоньки чесала,
Що неділеньки вмивала, —
За один ранок стеряла³⁾.
Ой, сиділи лебеді на воді,
Та й полетіли на ріки —
Розпустили русу-косу навіки...

Або ще:

Перше було літечко, а тепер зима,
Посіяла чорнобривці, та вже не пора.
А вже ж мої чорнобривці розцвітають,
Уже мою русу-косу розплітають.
Уже мої чорнобривці розцвіли,
Уже мою русу-косу розплели.

Народня пісня порівнює дівочу косу з чорним шовком, а сльози, пролиті на прощанні з косою, з золотом:

³⁾ Згубила.

Ой, матінко, ти голубонько,
Приснився мені сон дивненький:
З раю пташки вилітали,
Чорний шовк поснували,
Дрібне золото порозсипали...
З раю пташки — твої дружки,
Чорний шовк — твої кіски,
Дрібне золото — твої слізки...

На гуцульському весіллі не розплітають кіс молодої, а відрубують. Цей обряд відбувається так: свекор бере кінець коси своєї невістки в руки і прив'язує до дерев'яного кілочка, що спеціально для цього забивається у стіну. Молодий, танцюючи з дружкою, повинен виявити стільки сприту, щоб відрубати кінець коси молодої одним махом топірця. Якщо йому не пощастить це зробити, то старі гуцулки — а вони до цього придивляються пильно — будуть пророчити молодій нещасливе життя. Якщо ж кінець коси відлетить з одного маху, то подружжя буде щасливе.

На північно-західній Волині косу молодої не розплітають і не відрубують, а відрізують ножем. Коротке волосся ховають під очіпок. Молодиця назавжди залишається коротковолосою. Та цей волинський звичай є винятком у загальноукраїнському звичаї.

В косі стрічка голуба...

У неділю та в свята дівчата вбираються в стрічки. Вибравши одну найкращу стрічку, дівчина обвиває її навколо голови, а до кінців,

що звисають на спину, пришпилює всі останні стрічки, скільки б їх не було. Поверх стрічки одягається вінок. Щоб стрічка краще трималася на голові, колись дівчата робили з лубка обрuchик, покривали його стрічкою і одягали на голову, як капелюшок. Влітку, йдучи в поле, дівчина збирала квіти і закладала їх за лубок, покритий стрічкою. Виходило щось на зразок корони з живих квітів.

По всій Україні серед хлопців ще й досі зберігся старий добрий звичай дарувати дівчатам стрічки та намисто. Такі подарунки звичайно робляться тричі на рік: на Меланки, перед Новим Роком, на перший день Великодня та на Зелені Свята. У народніх піснях про це співається:

Ой, по росі, сивий коню, по росі, по росі —
Від милого дарунок: стрічка у косі...

На Гуцульщині парубки співають:

Єдна шила на подвір'ю, друга на містечку,
Єдний куплю вобарінок, а другий стьожечку,
Не таку червону, що в коси вплітати,
А таку біленьку, до шлюбу ставати...

Та не завжди в коси вплітаються червоні стрічки. Ми, українці, як відомо, не захоплюємося яскравими кольорами. Нам більше подобаються спокійні барви, а тому над Дніпром парубки співають про дівчину, що у неї

Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба...

ВИЙСЯ, ВІНОЧКУ, ГЛАДКО...

Дівочі вінки

Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тям'яним
Червоним маком...

Т. Г. Шевченко

Найкращою оздобою голови дівчини є вінок. Наші дівчата плетуть собі вінки з квітів маку, синіх волошок, білого ромен-зілля, чорнобривців та дикої рожі... У плетенні вінків нашими дівчатами досягнуто не меншого мистецтва, як у вишитті, тканні та мереживі. В залежності від індивідуальних здібностей, дівчата так комбінують барву і форму квітів у вінку, що вінок стає мистецьким твором і підкреслює красу дівочого обличчя.

Одного разу літом, ще в Україні, я зустрів в полі цілу групу дівчат. Це було в червні, саме наливалися жита. Поміж збіжжям понад дорогою цвіло багато польових квітів. Люди не були зайняті роботою, бо була неділя.

— А ну, дівчата, розійдіться по житах та сплетіть собі кожна вінок, але так, щоб одна в одній не піддівлялася!

— Навіщо вам наші вінки?

— А так, — кажу, — хочу знати, чи ви вже вмієте вінки плести.

Це були мої колишні учениці з «семилітки» в селі Громи на Уманщині. Вони послуухались і розійшлися по житах...

За якусь годину я вже мав перед собою понад десять вінків. Наслідки спроби були дуже цікаві: з одних і тих же квітів у кожній дівчини були зовсім різні вінки.

— Кирино, — питаюся одної з дівчат, — чому ви саме так розташували ці квіти і підібрали саме цю комбінацію барв?

Дівчина трохи засоромилась і відповіла:

— Бо це мені до лиця.

І справді, це їй було «до лиця». Червоні маки у гарній комбінації з синіми волошками дуже пасували до її чорнявого, трохи хвилястого волосся.

Так наші дівчата в Україні завжди роблять: плетуть собі вінки з живих квітів — «до лиця»! Зимом же, коли немає квітів, перев'язують волосся, повище чола, червоною або блакитною стрічкою. Паперових вінків та ще кеписько зроблених ніколи собі на голову не клали...

Правда, вінки з паперових та воскових квітів були колись в старій Україні, плели їх черниці православних монастирів і продавали на київських базарах, але то були мистецькі вироби, твори справжніх митців. «Київські вінки» — так вони називались серед дівчат і близьких, і далеких околиць Києва — купувалися тільки перед шлюбом, як шлюбні вінки. Купуючи «київський вінок», дівчина теж вибирала собі «до лиця», якийнебудь не брала.

З яких би квітів вінок не був, живих, чи штучних, він повинен бути невисокий і охайно прилягати до голови. Строкаті ж, дуже високі вінки негарні... Вінки з квітів пасують тільки свіжого, справді дівочого обличчя, а молодикам хустка до лиця! Вінок з квітів — не тільки здоба, це ще й свідоцтво дівочості. Молодиця «покрітка» не сміють класти на свою голову вінок. Такий звичай є не тільки в нас, українців, а в усіх слов'ян.

З літературних джерел знаємо, що в 977-му році чехи підняли ціле повстання проти своєї княгині Дубравки тільки тому, що ця княгиня, вудучи старою бабою, відважилась на свою голову покласти дівочий вінок. Отже і для княгині не було винятку з цього суворого правила.

Вінок з живих квітів захищав колись дівчину від напасників. Народ вірив, що дівчина, маючи на своїй голові вінок, володіє чарами, якими вона могла тяжко карати кожного напасника

Від нечистої сили...

Вінок захищав дівчину і від «лихого ока» та від нечистої сили. Ось, чому напередодні Святого Юрія, на Зеленому тижні, в ніч під Івана Купала (часи, коли за народним віруванням, бродять тіні мерців, бігають мавки, з води на берег виходять русалки, з'являється на землі всяка «нечиста сила», що може пошкодити дівчині) дівчата не скидають з голови вінків. Щоб посилити захисну силу вінка, дівчата впліта-

ють поміж квіти часник, полинь та любисток — зілля, яке саме собою має чарівну силу проти всякого «чортівиння».

В ніч під Івана Купала найбільшу силу має «тоя». У Літинському повіті на Поділлі розказують таку «бувальщину»:

Одна дівчина в купальському вінку пішла по ягоди до лісу. Там вона зустріла парубка. Молодий, гарний, — він став з нею на розмову і почав залицятися. Жартував, сміявся, потім каже:

— Скинь, дівчино, тою, то будеш моя!

Дівчина прийняла це за жарт та й каже:

— Тоя моя, а я не твоя!...

А той парубок все своє:

— Скинь, дівчино, тою, то будеш моя!

Він так гарно її просив, що вона скорилася: взяла та й скинула вінок. Тільки вінок скинула, в ту ж мить нею заволоділа «нечиста сила». Під виглядом парубка був сам дідько!

Цікаво, що в античній Греції, як пише про це проф. В. Щербаківський, вінок відігравав ту ж саму апотропеїчну роль (захисника від усього злого), як і в Україні. Коли з Пірея в Атенах відпливали на кораблях колоністи до побережжя Чорного моря, то їх проводжали з вінками. Кидали вінки в море, щоб вони охороняли від іжджаючих від бурі та всякого іншого нещастя. Лавровий вінок за перемогу на олімпійських іграх тому так високо цінився, що апотропеїзм

цього вінка зміцнювався ще тим, що він був зроблений з галузок лавру, який ріс біля храму Зевса на Олімпі¹⁾.

Весільні вінки

В українському народньому весіллі вінок відіграє ту ж роль, яку в інших народів відіграє біле покривало: «фата» по-московському, чи «вельон» по-польському. Це покривало повинно було охороняти «молоду» від «поганого ока». У нашому звичаї цю роль виконує вінок з «хрещатим барвінком», символом тривалого кохання.

Напередодні весілля у «Дівич вечір» дівчата сходяться на останню вечірку до хати «молодої». Там вони співають ритуальних пісень, виплітаючи весільні вінки. Першою, від імени «молодої», (сама «молода» на весіллі не співає) співає старша дружка:

Вийте, дівоньки, собі й мені
Собі звийте з рути-м'яти,
Мені звийте з барвіночку...

Зелений барвінок — символ тривалого кохання. Навіть куповані на базарі «київські вінки» перевивалися зеленим барвінком.

¹⁾ Див. В. Щербаківський: «Старовинний праукраїнський соціальний устрій на основі аналізу українського весілля». Літ. Науковий Вісник, травень 1948, стор. 66.

Пристаючи до плетіння вінка для «молодої», дружки хором випрошують благословення.

В долину, дівчата, в долину
По червону калину,
По хрещатий барвінок, —
«Молодій» на вінок...
Із руточки — дві квіточки,
Благослови, Боже,
І отець, і мати, —
Будемо вінок зачинати!...

На західних землях України, в'ючи весільні вінки, дівчата співають:

Щаслива Маруся в Бога,
Стояли янголи у порога,
Просили панянок, просили,
Щоб їй віночок ізвили...

Коли «молода» вперше кладе на голову весільний вінок, тоді дружки співають:

Ой, чи вогонь, чи полумен палає,
Чи на Марусі золотий вінець сяє?
А на неї і матінка зглядає:
«Ой, не зглядай, моя матінко, на мене —
Не сходила я кращого вінка у тебе.
Ой, не рік — не два, як ся Івась залицяв,
Ой, він мені золотий вінок обіцяв...»

Пригадуючи чарівну красу весільних вінків, я неодноразово ставив перед собою питання: що примушує наших дівчат нехтувати своїм, кращим, а перехоплювати чуже, гірше? Я маю на увазі той сумний факт, що наші дівчата, беручи шлюб, нехтують традиційний український

вінок і напинають собі на голову чужі, зовсім не наші «вельон», чи «фату» — шматок білої прозорої тканини! На превеликий жаль, найбільше захоплюються наші дівчата «вельонами» тут на еміграції, де навпаки треба шанувати звичаї свого народу.

Вінки з пташиного пір'я

Колись в Україні, крім вінків з живих квітів, дівчата плели собі вінки з пташиного пір'я. Найкращим пір'ям для вінка є пав'яче пір'я. В одній старовинній колядці ми знаходимо такі слова:

По горі-горі павоньки ходять...
За ними йшла гречная панна...
Ой, ходить, ходить — пір'ячко збирає...
Віночок вина, на голову кладе.

Очевидно і весільні вінки в стародавній Україні плелися з пір'я. В одній з весільних пісень на Київщині дружки співають:

Летів горностай через став,
Золоті пір'ячка попускав;
Та підіть, дружечки, позбирайте,
Марусі віночок звивайте...

Дівчата на Бойківщині ще й досі вплітають до вінків з квітів пав'яче пір'я. У Старобільському повіті на Харківщині молодіці застромлюють пав'яче пір'я під хустку навколо свого обличчя. На волинському Поліссі дівчата при-

крашають свою голову дрібним курячим пір'ям, пофарбованим у зелений колір. На галицькому Поділлі дівчата оздоблюють своє волосся «качуриками» з хвоста селезня (качура), вмочуючи їх перед тим у розтоплений, пофарбований на зелене, віск. Колись на Київщині зелене пір'я з хвоста селезня дівчата вшивали поміж двома стрічками, а потім вив'язувались цією оздобою понижче вінка. Вибір зеленої барви найлегше пояснити бажанням наподоблювати рослин, але таке пояснення дуже непевне.

Вінці-діядеми

У північних слов'ян ще донедавна зберігалися гарні вінці-діядеми — «кокошники». Археологічні знахідки на Київщині та зображення на старокиївських мистецьких виробах свідчать, що ті північні вінці-діядеми — це прикраса наших, українських дівчат. Прикраса, що в свій час була занесена на північ так само, як і библини та інші культурні цінності княжої України-Руси.

Були вінці й у вигляді митри. На один з таких вінців, як дівочу прикрасу, звернув увагу академік Кондаков, вказуючи на зображення емальованих дармовісів, золотих сережок т. зв. «лісківського скарбу». Ті сережки виготовлялися у Києві ще в XII столітті²⁾. Пізніше, у ко-

²⁾ Кондаков, Н. П.: «Русские клады. Древности великокняжого периода».

зацькі часи в Україні теж були прикраси на зразок вінців-діадем. Про це ми знаходимо у писаних згадках чужинців, що відвідували тодішню Україну. Наприклад, у середині XVII століття, Павло Алепський, побувавши в Україні року 1656-го, писав:

«Дочки київських вельмож носять на головах кружальце, щось наче перстень з гарного оксамиту, гаптоване золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось немов корона, вартості більше 200 золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних менших квіток...»³⁾

Чільце

На Гуцульщині крім вінків, ще й досі збереглося «чільце» або «рясна» — підвішені до дротика вузьенькі металеві платівки, що мають вигляд маленьких стрючечків або пелюсток квітів. Чільце носять над чолом. Вбирає його «молода» на весілля, або всі дівчата під час урочистих свят.

Гуцульське чільце — це, либонь, залишок тої староукраїнської оздобы, що була запозичена від Візантії в період княжої доби в Україні. Це була діядема з березової кори, обшита дорогою тканиною, а зверху покрита золотом або срібною платівкою. Під платівкою внизу підвішувались декоративні бляшки або намистини. Подібна оздоба жіночої голови була знайдена археологом Хвойком у Броварях на Полтавщині.

³⁾ Січинський, В.: Там же, стор. 77.

Пов'язку для голови, виткану з золотих та срібних ниток, а також шнурок з намистинами знайшла пані Мельник при розкопці могили старослов'янського поховання на Харківщині.

Крім гуцулів, чільце ще зберегли серби та інші балканські слов'яни. Під турецьким впливом сербське чільце складається з дрібних монет, спеціально для цього фабрикованих. Такі монети, здебільшого золоті, підвішуються до шнурочка, чи ланцюжка й одягаються на голову по вище чола.

Уплітки

До оздоб голови дівчини вживаються ще й уплітки, у бойків та гуцулів. Уплітка — сплетені, ніби коси, гарусні нитки червоної барви. Вони приплітаються до кіс і в кінці об'єднуються в одну велику китицю, що звисає мало не до землі. Гуцулки оздоблюють свої уплітки мідними бляшками або декоративними гудзиками. Найчастіше уплітки обвивають навколо голови по кілька разів, утворюючи з них своєрідний вінець.

Дівчата-наддніпрянки не знають упліток, у них, як це ми бачили вище, ролю упліток виконують стрічки-кісники. На західніх землях України уплітки вже зовсім виходять з моди, їх можна ще зустріти лише в далеких гірських селах.

Дівоче намисто

Паничі —
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намисто...

Т. Шевченко

Звичай оздоблювати жіночу шию можна простежити ще з доісторичних часів. Вже в могилах зі спаленими трупами, що стосуються до т. зв. доримської епохи, в місцях, які були заселені слов'янами, археологи знаходять металеві та мінеральні шийні оздоби у вигляді окремих намистин, або й цілих разків. Одна з таких знахідок трапилася Хвойкові поблизу Києва, а це свідчить про те, що жінки і дочки наших предків уже в той час носили намисто.

В староукраїнських літературних пам'ятках намисто під назвою «бисрь» або «бисрь» зустрічається вже в X-му столітті. На території нашої батьківщини в похованнях, що датовані XI-м століттям, археологи знаходять срібні або й золоті намистини продовгастої форми; ті намистини виготовлялися з прозорого скла, на поверхню клали срібну або золоту платівку, а потім знову заливали скляною масою. Цей вид намиста був найбільше поширений у княжій Україні-Русі. Бурштинові намистини також не були рідкістю в той час, бо бурштин добувався не тільки на побережжі Балтійського моря, а і в середній течії Дніпра. Із стародавніх намистин княжого періоду відомі ще металеві, характе-

ристичні для Волині, Київщини та Галичини, — це т. зв. намистини минського типу, що мають вигляд малинових ягід.

В археологічних знахідках серед намиста часто трапляються нанизані на нитку маленькі раковинки типу «*Cyprea moneta*» і «*Cyprea pantherina*», що були в той час предметом торгівлі. Це ще, між іншим, свідчить про те, що княжа Україна-Русь мала торговельний зв'язок з людьми, які жили на побережжі Чорного моря та Індійського океану.

Не тяжко догадатися, що всі ці намиста та привізні матеріяли для намиста були в той час коштовною річчю і для широких мас населення були недоступні. Та навколишня природа, така багата і різноманітна в Україні, давала багато доброго матеріялу для намиста сільського населення; гарні овочеві коробочки, зерна, кісточки ягід, або й самі ягоди — це намисто, яке ще й досі не вийшло з ужитку сільських дівчат, а особливо дітей в Україні. На Гуцульщині дівчата й молодиці ще й тепер носять намисто з овочевих коробочок рослини клокічки (*Staphilea pinnata* L.). Восени по всій Україні діти, бавлячись, роблять собі червоне намисто з ягід шипшини, чи свербиусу (*Rosa canina* L.).

За козацьких часів були поширені справжні коралі, а в дочок козацької старшини та шляхти не бракувало й перлів. В описі майна полковника Перехреста в році 1705-му записано бі-

ля двох фунтів «жемчугу» — перлів⁴). Це крім коралів та всіх інших видів намиста. Тож не дарма, що, згадуючи ті часи, збідніле тепер населення України, каже: «Були коралі та пішли далі, були перли та ся стерли!»

Про коралі часто згадують гуцулки у своїх співаночках:

Ой, вийду я за ворота та ще трохи далі,
Питається богацький син, чи маю коралі.

Або:

Було тобі, нихтолице, другій не хвалити,
Думав тобі на Рахмана коралі купити.

По всій Україні справжні коралі ще й тепер під назвою «доброго намиста» вважаються великою цінністю. В поезії Т. Шевченка ми часто зустрічаємо згадки про «добре намисто», як ось:

У доброму намистечку
В садочку гуляє...

Або:

Ой, надіну я сережки
І добре намисто...

Було колись поширене в нас і гарне гранатове намисто, що пізніше замінилося скляним наподоблюванням природної гранатової барви.

⁴) Єфименко, Ал.: «Южная Русь. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта Слабожанъ». С. Петербург, 1905.

Намисто, як й інші предмети національного одягу, найкраще збереглося на колишній Гетьманщині та в населення українських Карпат. На Гуцульщині ще й досі поширені великі круглі намистини з венеційського скла, що своєю формою дуже нагадують археологічні знахідки.

В будні дні при роботі дівчата одягають не багато намиста, бо бояться, що нитка розірветься і не тільки пропаде намисто, від цього велика шкода, а й треба сподіватися якогось лиха, бож за народнім віруванням розсипане намисто накликає біду. Про це згадується і в народніх піснях:

Попід гасм зелененьким дівчина ходила,
Сумна вона, невесела — коралі згубила.
Коралики утонули, а хусточка плавле,
Ходить дівка попід воду, білі руки ломле.

Про це ж саме і в Т. Шевченка:

Уночі,
Ходячи,
Намисто згубила...

Але зовсім без намиста бути дівчатам не можна і в будень, бо існує повір'я, що намисто оберегає дівчину від застуди, а тому завжди треба мати бодай один разок намиста на шиї.

Колись бувало в разок намиста засилають ще один або два вовчі зуби, «щоб берегли від злої напасти». В неділю або в свято, йдучи до церкви, в сусіднє село, чи до міста, дівчата колись

рясно оздоблювали себе намистом. Про це співається і в пісні:

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто.

Із стародавніх часів на Україні існує добрий звичай у наших хлопців дарувати своїм дівчатам намисто. Про це часто згадується в піснях і співанках, як ось:

Ой, поїде мій миленький до Турки, до Турки,
Купить мені коралики двадцять штири шнурки...

Серед народніх приповідок про намисто є такі:

«Тряси мене, парубче, щоб намисто бряжчало»,

«Намисто — не тісто, в печі не спечеш» — мовляв, треба купити за гроші.

Намисто в Україні тепер, як і колись, служить оздобою не тільки дівчат, а й молодих заміжніх жінок; лише бабусі, якщо й носять намисто, то дуже небагато — один, два разочки, та й то темних кольорів. Дівчата ж і молодиці навпаки, захоплюються зеленим, блакитним, а найбільше червоним намистом. Якщо молодиця має, бувало, багато гарного намиста, то це одна з прикмет, що вона тішиться пошаною у свого чоловіка. Про це знаходимо в Т. Шевченка:

А жіночку свою любив —
І Господи єдиний!
Як те паня, як ту дитину,
У намистечках водив.

Дукачі

Серед намиста на окремих шнурочках, чи ланцюжках, або й нанизані на нитку разом з намистом був хрестик і був дукач. Дукачі — це золоті монети, що звалися дукатами. Колись в Україні дівчата носили справжні золоті австрійські дукати, а пізніше були в ужитку і російські золоті рублі, або фальшиві дукати, що спеціально виготовлялися місцевими ювелірами.

Розуміється, що золоті та срібні дукачі — це вже була дорога річ, що її могли собі дозволити тільки заможні дівчата. Серед майна полковника Перехреста є один «червоний», що зветься «одукат», і це була, очевидно, належність його дочки.

В одній із жартівливих пісень на Волині дівчина хвалиться перед парубком, що у неї —

...батько багач,
Штири воли на оборі,
Ще й на шії дукач...

А дівчина-гуцулка каже, що —

Хвалиться багацький син, що буде ходити;
Не маю я білих грошей на шії носити.

Колись за добрих часів в Україні був звичай, за яким хрищений батько дарував золотий дукач своїй похресниці в першу річницю христин. Найкращий подарунок-дукач вважався той, на якому був виکارбований образ святої Велико-мучениці, ім'я якої носила похресниця: Катери-

ни, Варвари, Марії Магдалини та інших. Цей звичай давно вже занеханий, бо матеріальний стан населення України не дозволяє його підтримувати.

Згарда

Згарда — це намисто з литих мідних хрестиків, нанизаних на ремінчик, шнурок або дріт. Згарда і формою хрестів, і своїм характером зовсім подібна до срібного намиста, що його знайшли археологи на території садиби Михайлівського монастиря в Києві. Це «михайлівське» намисто також складалося з хрестиків грецького типу. Крім того, археолог Ханенко знайшов у старослов'янському похованні в селі Жувані Остерського повіту на Чернігівщині зовсім таке ж саме бронзове намисто-хрестики.

У наш час згарди збереглися тільки на Гуцульщині та й то вже зустрічаються рідко. Дівчата й молодіці гуцулки все більше і більше захоплюються купованим намистом, а про згарду — таку цікаву й архаїчну оздобу, на жаль, забувають.

Археологічні знахідки свідчать про те, що згарда була загально відома жінкам і дівчатам на початку християнського періоду княжої України-Руси.

Дробинка

Ця оздоба має ще й інші назви, як ось: лучка, голочка, ланка і силянка від слова «силяти» нанизувати. Це оригінальна і зовсім несподівана шийна оздоба дівчат із західніх земель України; в інших місцевостях України цієї ozdobi немає. Дробинка — це намисто, виплетене у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистинок — «пацьорок», здебільшого на шовковій основі. Для цього вживається чорне намисто для поля, та біле, жовте, червоне або зелене для орнаменту. На обох кінцях «дробинка» має стрічки, що ними вона прив'язується до шиї або поверх волосся на голові. Орнамент «дробинкової» мережки завжди геометричний, як і всі візерунки на вишитті західньо-українських земель. Добре зроблена «дробинка» буває дуже гарна і на білій дівочій шиї виглядає привабливо.

Як матеріалом, так і способом виконання «дробинки» дуже подібні до «гайтанів», що їх роблять деякі фінські народи далекої Півночі. Як бачимо, географічно країни поширення цих оздоб між собою не пов'язані. Цей факт наводить на думку, що «дробинка» прийшла до Галичини з Мадярщини, куди її занесли ще перші угри, які прийшли на цю територію в IX-му столітті по Христі⁹⁾.

⁹⁾ Див. Хв. Вовк: «Студії...», стор. 126.

ОЙ, ХУСТИНА, ХУСТИНОЧКА!...

Хустина в побуті

*Ой, хустина, хустиночка!
Мережена, шита...*

Т. Г. Шевченко

Дівчатам належить ходити з відкритою головою, але це не завжди можливо. Стужа взимку та спека влітку змушують їх покривати голову хусткою.

На Лівобережжі влітку дівчата складають хустку навкіс трикутником і обмотують її навколо голови, а тім'я залишають відкритим, «щоб волосся видно...» З лівого боку до хустки припилюється квітка рожі або гілочка зеленого барвінку. Зимом дівчата, якщо беруть хустку, то так нею закутуються, як молодиці.

На Правобережжі хусткою дівчата користуються лише у випадку крайньої потреби. Коли вже беруть хустку, то і літом, і зимою обгортають нею голову так самісінько, як і жінки, але ззаду на спині, з-під хустки повинна визирати коса.

У галицьких селах, понад річкою Опір, ще й досі збереглося старослов'янське дівоче вкриття голови — луб'яний віночок, обгорнений хусткою, а зверху покритий білою прозорою тканиною, ніби денце шапки. З-під вінка на спину

спускаються кілька кольорових стрічок та волосья, заплетене у дві коси.

На всьому півдні України, в степах, де немилосердно пече сонце і «запалое» обличчя, дівчата, боронячись від «запалу», замотуються білою хусткою так, що ледве визирають очі.

На Херсонщині, під час роботи, і дівчата, і молодиці «вив'язуються» білими хустками. Цей звичай, імовірно, запозичений від сусідів.

Обрядове значення хустки

Крім побутового, дівоча хустка в Україні має ще й обрядове значення. Так, при сватанні дівчина перев'язує руку парубкові на знак згоди бути його дружиною. У народній пісні про це співається:

*Ой, маю я одну хустку та їй нема року,
А то буде миленькому на осінь до боку...*

В часи козаччини був добрий звичай у наших дівчат: коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустину, як символ вірності в коханні. В Тараса Шевченка читаємо:

*Дарувала шиту шовком хустину,
Щоб згадував на чужині...*

На випадок, коли козака спіткає смерть в дорозі, чи він згине в бою, хустка від дівчини ви-

конус важливу роллю; нею вкривають обличчя козака, «щоб хижі птахи очей не довбали, козацької крови не випивали...» У пісні про це співається:

Дай же, дівчино, хустину,
Може в бою де загину —
Накриють очі темної ночі,
Легше в могилі спочину...

Якщо козака ховали з військовими почестями, то тіло його клали в домовину, накривали червоною китайкою, а вишиту хустину клали на осідланого коня, якого вели за домовиною —

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на ньому сіделечко
Хустиною вкрите.

Так про цей звичай писав Тарас Шевченко у своїй поемі «Хустина».

Хустка, як мистецький твір

Колись хустки в Україні вишивалися шовком, сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком, то найбільше вживали червоних, синіх, зелених, жовтих та рожевих ниток. Зрідка траплявся і чорний колір. Сині нитки окремо ніколи не вживалися, тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно

геометричний, а починаючи з XVIII століття, навпаки: для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент — стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздиків. Дуже рідко на старих українських хустках можна зустріти зображення птахів: півників, голубів...

Вишиті візерунки, як колись так і тепер, розташовуються на хустках по чотирьох кутах та посередині. Інколи по кутах розміщуються головні фігури, а по всьому полі хустки, у гарних комбінаціях, розкидаються дрібніші деталі орнаменту.

Відомий художник, Ілля Репін, готуючись малювати великий образ: «Запорожці пишуть листа до турецького султана», їздив по містах колишнього Запоріжжя. Їздив не сам, а з великим знавцем запорізької старовини, Дмитром Яворницьким. Під час цієї мандрівки Яворницький зібрав, а Репін змалював багато дуже цікавих пам'яток часів козаччини. Тоді ж Ілля Репін зробив малюнки з кількох вишитих хусток, що належали запорозьким козакам і зберігалися у їхніх нащадків. З тих малюнків бачимо, що козацькі хустки були вишиті квітами і мали довгі китиці по краях.

До речі, кілька слів про малюнки Репіна. К. Чуковський, переглянувши у 1915-му році альбоми Іллі Репіна, писав таке: «Одних лише етюдів до „Запорожців“ було у Репіна кілька сот і мені здалося, що у них навіть штрих український: м'який, музикальний, ліричний...»

Ті малюнки мають для нас велике значення, бо ж там задокументовані пам'ятки української старовини, що вже тепер, мабуть, не існують. Там були змальовані оздобы запорозьких церков, ікони, рушники, хрести, посуд... Крім того, такі речі, як рушниці, одяг, хустки, пояси, шаблюки. Більшість із тих малюнків є розкидані по світі, бо сам Репін був на еміграції. Не виключена можливість, що частина тих малюнків є десь у Франції, Італії або Швейцарії, країнах, де бував сам мистець, чи його твори.

Колір

Вишиті хустки в Україні завжди були білого кольору. Ця особливість звертала увагу чужинців, що мандрували по Україні. Навіть така «персона грата», як член шведського посольства, що в 1657-му році їздив до гетьмана Богдана Хмельницького, у своїх спогадах записав, що бачив скрізь тільки «білі хустки з бавовни»¹⁾.

Архаїчний і національний характер української хустки, як думає більшість дослідників, полягає саме в білому кольорі. Барвисті хустки, що тепер стали модними на півдні України, запозичені від південних слов'ян — болгарів, сербів. А ці в свою чергу перейняли той звичай від турків та персів.

¹⁾ Січинський, В.: стор. 89.

Намітка

З Марусі здіймуть віночок,
Надінуть серпаночок —
Славна жона буде!...

З весільної пісні

У народньому весільному обряді, поруч з розплітанням коси, стоїть обряд покриття голови молодої наміткою. Намітку приносить мати молодої з комори. У весільній пісні співається:

Догодайся, Марусю, чого мати до комори пішла:

- Чи по рутяний віночок?
- Чи по біле завивайлочко?
- Чи по мед, чи по горілку?
- Чи по тонкую намітку?..

Коли свашки, або мати (як де ведеться) ліходять до молодої, щоб покрити її голову наміткою, дружки співають:

Марусю, догадайся,
Повивати не дайся...

Молода слухає поради своїх дружок і захищається від намітки: борониться руками, плаче і тричі зриває з голови намітку, кидаючи її до порога. Хор співє:

Покривальниця плаче,
Покриватись не хоче;
Серпанок — поганок,
Віночок — коханок...

Намітка у весільному обряді ще з'являється і другий раз, коли мати молодої зустрічає свого зятя. Староста та двоє бояр кладуть на тарілку калач, у якому є запечений перстень молодої. Потім один з них тримає тарілку з калачем, а двоє інших беруться за кінці намитки. Староста виголошує привітання:

— Кланявся молодий молодій, бояри — дружкам, старости — старостам, музики — вухам, світилки — коцобам, а цимбали — затикачам!

В цей час молода сидить у хаті на посаді, схилившись над столом. Свашки покривають її наміткою і кладуть на голову хліб та дрібку соли.

На Чернігівщині жартують: садовлять замість молодої іншу дівчину, покривши її наміткою. Старший боярин, помітивши це, дає дівчині гріш, щоб вона поступилася місцем для молодої.

У словаків двічі пробують обдурити молодого, показуючи йому інших дівчат.

Покривши молоду наміткою, свашки співають:

Зробили-сь ми діло,
Аж нам чоло впріло:
З коржа — паляницю,
З дівки — молодицю...

Діставши таким способом намітку на весіллі, заміжня жінка колись не розлучалася з нею ціле своє життя. Тільки коло хати та в будні дні на роботі була без намитки, а скрізь: до церкви, в гості, «на смерть», жінки брали з собою намітку.

Намітка — це біле полотнище з обох кінців вишите червоними нитками. У старих бабусь намітки були темнодимчатої барви і, або зовсім без вишиття, або з чорними хрестиками по обох кінцях.

Носити намітку — звичай не тільки українських жінок, а всіх слов'янських народів. У поляків біла намітка дала назву заміжнім жінкам «бялоглова». На Словаччині жінки, йдучи вперше, після родів, до церкви, накидають на плечі біле покривало — намітку, але вони її називають «уводніца».

В літературних пам'ятках ми зустрічаємо намітку на всіх стародавніх малюнках; починаючи від «Ізборника Святослава» з XII століття і включно до малюнків Рігельмана (середина XVIII століття). В народніх піснях ми теж зустрічаємось з наміткою. Наприклад, у русаліях, що співаються на Зеленому тижні:

Жінки-сестрички, дайте намітку,
Хоч не тоненьку аби біленьку...

Це, ніби, русалка просить, бо їй уже надоку-чило дівувати і вона хоче стати молодницею.

На звичай наших жінок носити намітку поверх очіпка звертали увагу і чужинці. В 1709 році, за гетьмана Івана Мазепи, старшина шведського війська, Вейга, що побував на Україні, у своїх спогадах писав: «... Жінки носять на голові щось схоже на шапку, цілком плоске, як тарілка, і обвивають його довгою наміткою».

Намітки ткались з ниток льону, рідше з коноплі, а на Київщині з білого шовку.

В 1923-му році, етнограф Н. Заглада, пишу-чи про жіночий одяг села Старосілля на Чернігівщині, згадала й про намітку:

«... У старовину носили жінки на голові так звані „золоті очіпки“, що шилися з парчі. Очіпок запинався зверху наміткою... У Старосіллі кілька старих жінок ховають „золоті очіпки“ з намітками „на смерть“...»

В наш час, у багатьох місцевостях України намітка майже зникла. Зберегли моду на намітку тільки жінки в західному Поліссі. На східних землях України жартуючи, молодіці кажуть: «Намітки баби забрали з собою на той світ!» Цей жарт оснований на тому, що звичай велить, заміжніх жінок ховати у білій намітці.

Півка

У бойків біле вкриття голови називається півкою. Півка — це досить великий чотирикутний шматок полотна, чи бавовняної тканини, один його край вишитий вузенькою смужкою. Півку одягають на голову так, щоб вишита смужка приходилась над чолом; іноді півку крохмалять, і тоді в накрохмаленій півці наша бойкиня виглядає так, як стародавня єгиптянка.

Кораблик

Кораблик — це невелика шапочка продов-гасто-округлої форми. Передні та задні кінці

кораблика іноді бувають подвійні, а через це на голові виходить щось на зразок чотирьох вушок, чи ріжків.

За козацьких часів кораблики шилися з дорогої парчі або оксамиту, а відвороти робилися з бобрового хутра. Це була дуже гарна і тепла жіноча шапочка. Тепер кораблики зустрічаються дуже рідко та й то тільки в стародавніх козацьких родинах на Полтавщині і в Слобідській Україні, як родинні реліквії.

Про кораблик згадує Тарас Шевченко в своїй повісті «Близнюки». Характеризуючи поміщицю, що жила на хуторі, він пише: «... а якби у неї на голові замість хустки був копаблик, то я подумав би, що це з'явилася переді мною з того світу яканебудь сотничиха, чи полковничиха».

Очіпок

Як про це вже згадувалось, заміжні жінки колись ховали своє волосся під очіпок. Очіпок має форму циліндричної шапочки з плескати-м дном, а на задній частині, що приходить-ся на потилицю, має розтин на шнурівці. Одягнувши на голову очіпок, жінка стягає його ззаду шнурком і зав'язує, а тому він щільно прилягає до голови і волосся з-під нього не випадає.

В залежності від достатків господині, очіпки бувають з бавовняної матерії, з шовку, оксамиту і навіть з дорогої парчі. Щождо кольору,

то очіпки також бувають різні: білі, сині, зелені; у дуже старих бабусь чорні, а у вдовиць, що хочуть вдруге вийти заміж — червоні. В молодих господинь білі очіпки звичайно вишиваються і часом перетворюються на дуже гарне вкриття голови. В наш час в Україні очіпки зустрічаються вже дуже рідко.

Обрус

Обрус — це також старовинне біле вкриття голови заміжньої жінки. Обрус значно коротший, але й на багато ширший за намітку; його не зв'язують, а просто кладуть на голову і кінці спускають на плечі. Найбільше поширений обрус у лемків, частково в Галичині та на Волині. На Поділлі ж обрусом називають скатерку, що нею накривають стіл. Дуже ймовірно, що й тут колись обрусом накривали голову.

Зачіска волосся у жінок

У протилежність до дівчат, жінки в Україні завжди ходили з покритою головою. На другий же день після весілля жінці покривали голову з відповідною обрядовістю і вже після того «ходити простоволосою» або «світити волоссям» колись вважалося непристойністю.

Хведір Вовк пише, що під час його антропологічних дослідів в Україні він ніколи не на-

трапляв на труднощі, якщо просив якусь жінку, наприклад, оголити коліно, але коли він казав скинути очіпок, то майже завжди чув обурення і протести; тільки завдяки втручання місцевого священника справа часом полагоджувалась позитивно²⁾.

В грамоті князя Ярослава Володимировича за рік 1195-й записано, що накладається пеня на того, хто зірве з жінки «повой». Саме тому, що волосся заміжньої жінки повинно бути завжди закрито, жінки в Україні не мали колись ніяких особливих зачісок. Вони звичайно закручували волосся у вузол і накривали голову очіпком.

На Київщині, Полтавщині та частково на Поділлі заміжні жінки, незаплітаючи кіс, ділили волосся на дві рівні частини, а потім, скрутивши кожну з них, як джгут, намотували на луб'яне кільце, що називалося кибалкою. Зверху кибалки надягали очіпок, що був в основі вужчий, а верхня частина його була розширена. Це, мабуть, і дало причину шведові Вейге писати в своїх спогадах про щось «цілком плоске, як тарілка» на головах українських жінок³⁾.

На Хорсонщині та на всьому півдні України ще й тепер жінки закручують своє волосся «корзою» — високим кільцем, або горбком на задній частині тім'я над потилицею. Корза пришпилюється шпильками, після чого вся голова

²⁾ Вовк, Хв.: «Студії...», стор. 127.

³⁾ Січинський, В.: «Чужинці про Україну». Доба Мазепи. Стор. 127

покривається хусткою. На західній Волині після весілля молоді жінки ще два тижні ходять з розпущеним волоссям і непокритою головою. Після двох тижнів волосся підрізується, накривається наміткою і вже ніхто ніколи зі сторонніх людей не побачить жінки простоволосою.

В Галичині волосся заміжні жінки підрізають «по вуха», надягають очіпок, а поверх очіпка вив'язуються хусткою.

Стародавній звичай стинати волосся дівчини перед шлюбом ще й досі зберігається у гуцулів. Робиться це так: косу «молодої» прив'язують кінцем до дерев'яного кілочка, що спеціально для цього вбитий в стіну. Молодий з одного маху відрубує кінець коси своїм гострим топірцем. У бойків, а частково і в лемків жінки ховають все волосся під «чіпець», залишаючи перед вухами два довгі пасма волосся.

Суворий старослов'янський звичай, що забороняв заміжнім жінкам ходити без голов'яного вкриття, в переважній більшості населення України вже належить до історії. Наші жінки вже не дотримуються цього звичаю і це дуже добре, бо ходити з відкритою головою зручніше і здоровше. Крім того, плекання довгих кіс надає жінкам кращого вигляду.

Жіноча сорочка

Жіноча сорочка належить до найстаршої одягу наших предків. Можна припускати, що за

княжих часів на Україні-Русі в теплий період року довга сорочка, підперезана поясом, була єдиним одягом жінок і дівчат. У південних слов'ян ще й тепер можна бачити жінок у такому одязі. На пам'ятнику в Адамкліссі⁴⁾ жінки «варварів» зображені в довгій, підперезаній сорочці, що біля шиї має багато дрібних складок. Ті сорочки зі складками дуже подібні на лемківські та бойківські сорочки, що існують і понині.

За козацьких часів в Україні жіночі сорочки мали приблизно такий самий вигляд, як і сучасні жіночі сорочки Київщини та всього Лівобережжя. Про це ми знаємо не тільки з малюнків Рігельмана, а й з окремих експонатів сорочок, що збереглися ще й до наших днів. Ті рідкісні екземпляри жіночих сорочок козацького періоду потрапили разом з нами і на еміграцію. Наприклад, у Німеччині на виставці народнього мистецтва (м. Аугсбург, липень 1945) серед виставлених експонатів були дві жіночі сорочки: одна з них мала вже понад сто п'ятидесяти років, а друга трохи менше. «Старша» сорочка була вишита намиттям чорними і червоними нитками. Рослинний орнамент на поликах нагадував квітку соняшника з навколишнім листям. «Молодша» була вишита тими ж кольорами, але вже «зірочками», що теж нагадували стилізовані квіти.

В травні 1947 року, в таборі міста Ділінген

⁴⁾ «Adam-Clisi» або «Adam-Klissi» — село в Румунії, де збереглися залишки Троянського монументу з 109-го року перед Христом.

була виставлена гаптована золотом сорочка, яка колись належала Мотрі Кочубеївні — це був експонат-унікат, що йому тепер вже не можна скласти ціни, а тим більше за межами України. Усі ці сорочки походили з Лівобережжя, вони були без коміра, лише з вузенькою лямівкою по краю зібраного на нитку полотна навколо вирізу для шиї. Такі ж самі жіночі сорочки ми зустрічаємо і на Київщині, на правому березі Дніпра. На іншій території Правобережжя (крім Київщини) крій жіночих сорочок дещо інший; тут жінки шили сорочки з коміром стоячим або відкладним, а рукава з манжетами та з оборкою на кінцях біля зап'ястків. Обидва типи жіночих сорочок, Лівобережжя і Правобережжя, шилися з розрізом посередині грудей. В лівобережній сорочці пазуха не вишивається, а в правобережній майже завжди вишита.

У всіх українських жіночих сорочках рукава є широкі і довгі; звичайно ширина рукава дорівнюється двом третім довжини. Цікаво, що в Х-XI-му століттях широкі рукава жіночих сорочок були поширені у всіх мешканців західної Європи і цю моду Європа запозичила від південних та південно-східних слов'ян.

Звичайна довжина українських жіночих сорочок, що носяться з плахтою або запаскою, повинна сягати по «кісточки». Сорочки до спідниці шилися трохи коротші. З-під плаhti чи запаски повинен визирати долішній вишитий край сорочки, що називається «поділ» або «подолик».

Українські жіночі сорочки у всіх місцевостях України діляться ще на два типи: «додільна сорочка», яка шиється з одного шматка полотна і «сорочка з підтичкою» — горішня частина сорочки шиється з тонкого полотна, а долішня з грубого. У бойків і лемків є сорочки, що їх горішня частина шиється окремо від долішньої, тобто сорочка шиється окремо від підтички. Цікаво, що в бойків існує відповідна паралеля і в чоловічому одязі; там чоловіки мають або дуже довгі, по коліна, сорочки, що відповідають додільним жіночим сорочкам, або дуже короткі, до пупа, сорочки, що відповідають коротеньким жіночим сорочкам з окремою поштою підтичкою. У бойків і лемків є ще жіночі сорочки з великою кількістю складок біля коміра. Розріз у такої сорочки є не посередині грудей, як це ми бачили в інших місцевостях України, а збоку. Чоловічі сорочки лемків мають розріз ззаду, на спині.

Матеріалом для всіх жіночих українських сорочок завжди було і є біле лляне, чи конопляне, полотно домашньої роботи або купована біла бавовняна матерія. Білий колір українських сорочок — це найстарша й найхарактеристичніша їх особливість.

Другою особливістю української жіночої сорочки є вишивка. За вишиттям жіночі сорочки можна поділити на три типи, а саме: наддніпрянські, галицькі та поліські. Наддніпрянський тип сорочки вишивається червоними і синіми або чорними нитками, а також сірими або

білими нитками по білому полотні; характеристичним орнаментом тут є рослинний. Галицьке вишиття поширене майже по всьому Поділлі та в мешканців Карпат; характеристичним орнаментом для цього типу є геометричний і багатокольоровий; тут для вишиття вживаються сині, червоні, зелені, жовті та оранжеві кольори ниток. На Поліссі жіночі сорочки або цілком не вишиваються, або вишиваються тільки червоною заплочкою та й то дуже простеньким орнаментом. Вишивками оздоблюються горішні частини рукавів, що називаються «вуставками» або «поликами»; вузькою смужкою вишиваються рукава біля зап'ястків, комір, якщо він є; часом вишивають пазуху, і завжди вишивається долішній край сорочки «поділок». Інші частини української жіночої сорочки ніколи не вишиваються.

Найбільше та найкраще вишиття на сорочках мають дівчата, молодіці вже скромніше вишивають свої сорочки, а старші жінки та бабусі найчастіше задовольняються лише вирізуванням або скромною однокольоровою, здебільшого чорною або синьою, вишивкою на поликах, а пазуха та комір є не вишиті. Найбільше праці та мистецького хисту вкладається на полики, бо то є найважливіша частина вишиття жіночої, чи дівочої сорочки. На Наддніпрянщині полики вишиваються або вирізуються (гаптуються) негустим рослинним орнаментом. На Поділлі та в Галичині полик зашивається суцільною широкою смугою поперек рукава різнокольоро-

вим геометричним орнаментом. Про жіночу сорочку є такі народні приповідки:

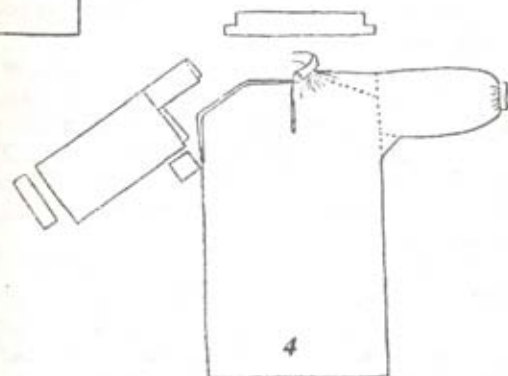
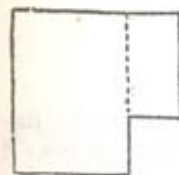
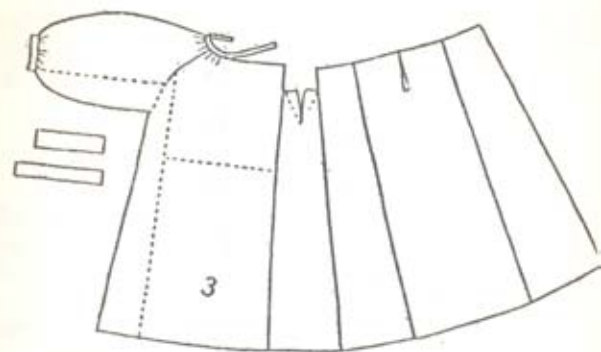
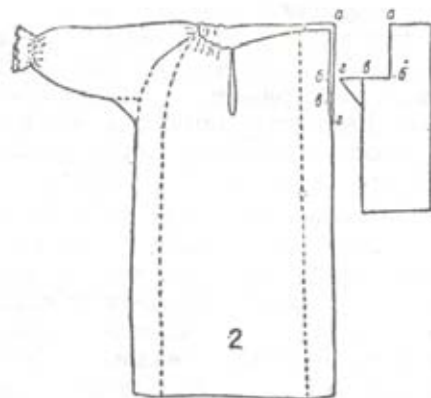
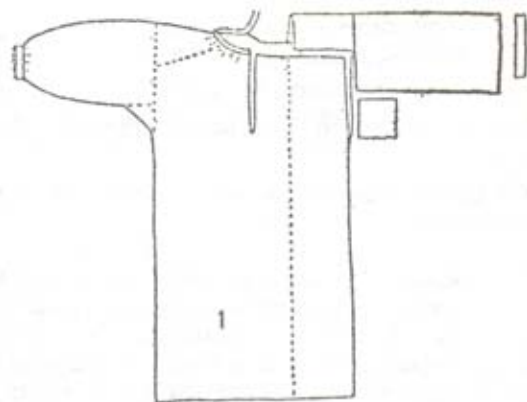
«Рукава як писанка, а личко як маків цвіт»;

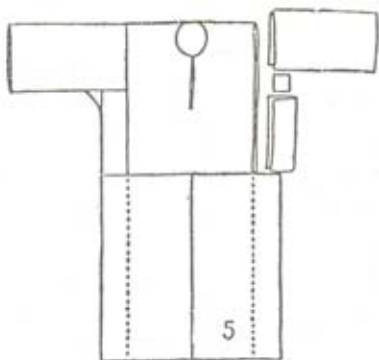
«Пізнають хлопці і в драній сорочці, аби полики вишиті»;

«У наших хазяйок та по сто сорочок, а у мене одна та й та біла щодня».

Щодо крою, то жіночі сорочки, призбирані коло шиї, можна поділити на дві основні групи: сорочки до уставок і сорочки без уставок. Уставка — це вишиване плічко, що з'єднує передню і задню частини сорочки і призбирується коло шиї разом із станком сорочки. Типовий крій української сорочки з уставками подаємо на схемі 1. Варіантом цього крою є сорочка, де рукав і уставка викроюються з суцільного шматка полотна. Рукава в сорочок з уставками вишиваються під прямим кутом до станка «по підканню». Вишивка звичайно кладеться на уставку, рукава і поділок; часом вишивається і комір, чохли і пазуха.

Другий тип сорочки, без уставок, має суцільні рукава, вшиті паралельно до станка сорочки «по основі». Горішній край рукава призбирується разом із станком, утворюючи шийний ви́кот. Ці сорочки іноді не мають окремого пришивного коміра; рукава в них закінчуються призбиранням над зап'ястком руки, як показано на схемі 2. Крім рукавів, чохол та коміра, в цих сорочках вишиваються ще «погрудки»; 2-4 по-

довжні смуги, розташовані по обидва боки пазухи. Вишиваються відповідно до «погрудок» і поздовжні смуги на спині сорочки.

Крім цих основних кроїв українських жіночих сорочок, на західних українських землях існує кілька місцевих кроїв. Наприклад, бойківська сорочка Довжанської долини (схема 3). У сорочки Яворівського району під Львовом уставки вшиваються до скошених горішніх різків станка (схема 4).

На Буковині, крім сорочки призьбираної біля шиї, шийються ще «хлоп'янки», які за кроєм мало чим відрізняються від чоловічих сорочок «вперекидку» (схема 5). В Тячівському районі Закарпаття останнім часом поширилася сорочка румунського крою «волошка», в якій станок

призьбується і пришивається до багато вишиваної кокетки. Подібний крій ми зустрічаємо і на Дніпропетрівщині⁵).

Одяг, що носитья поверх сорочки

Поверх сорочки, на долішню половину тіла, дівчата і жінки колись в Україні одягали в будень до роботи запаску або дергу, а в свято — плахту і попередницю; усе це підперізувалося крайкою.

Запаска

Запаски бувають двох видів. Один з них — це чотирикутний шматок вовняної тканини з зав'язками на верхніх кутах. Такі запаски одягаються по дві зразу: одну спереду, а другу ззаду, але таким способом, що з обох боків, де сходяться краї запасок, трохи видно сорочку. Одна з таких запасок вживається як попередниця до плахти. Другий вид запаски являє собою один суцільний шматок вовняної тканини, що ним обгортається стан навколо, але так, щоб кінці його сходилися спереду. Поверх такої запаски одягають інший шматок тканини — попередницю. Запаску і попередницю разом підперізають крайкою, що її кінці у молодиці звисають ззаду,

⁵) Колос, С.: «Українське народне мистецтво. Вбрання». Київ, 1961.

або з лівого боку, а в дівчини завжди спереду. Оперезавшись крайкою, дівчата й молодиці підсмикують сорочку догори наскільки, щоб знизу з-під запаски і попередниці видно було вишитий поділ сорочки.

Колір запаски буває чорний, синій, червоний і білий. В українських селах Бесарабії та Буковини запаски звичайно роблять чорної барви з вишитою або обшитою канвою по долішньому і боковому краю.

Гуцули і бойки мають запаски дуже вибагливого ткання, переважно яскравих кольорів: жовті, червоні, сині. Тчуться ці запаски з вовни в суміші з шовковими, а часом і металевими (золотими, срібними) нитками. Ніякого особливого орнаменту на гуцульських запасках немає; вони тчуться горизонтальними смугами. На Холмщині запаски носять з білого сукна. Наддніпрянщина знає чорні, темносині і червоні запаски.

Серед народніх приповідок про запаску зустрічаємо й таку: «Як були ми молодими, то ходили по дубині у червоних запасках і сивизна на висках». Ця іронія скерована проти тих жінок, що занадто довго вважають себе молодими, бо ж червоні запаски носять дівчата та молоді жінки, що недавно повиходили заміж.

Дерга

Для того, щоб зробити дергу, брали колись грубе сукно, виткане з овечої вовни, перерізу-

вали його на три шматки, зшивали вздовж і виходило полотнище, яке й називалося дергою. Ідучи на роботу, жінки і дівчата такою дергою обмотували свій стан навколо і підперізувались крайкою. Подібні дерги часом зустрічаються ще й досі на Херсонщині та на Лівобережжі. В інших місцях України цей вид одягу давно вже вийшов з моди.

Плахта

Плахта в два рази ширша ніж запаска; своєю формою вона зовсім проста — це два полотнища, зшиті вздовж до половини. Перед тим, як одягнути на себе плахту, жінка перегинає її вдвоє і обгортає нею свій стан, але так, щоб два незшиті полотнища прикривали боки, а зшита половина — зад. При цьому залишається тільки невеличкий розріз спереду, який потім прикривається попередницею.

Щождо кольору, то плахти бувають різні, але завжди різнокольорові смуги проходять вздовж і впоперек, утворюючи кратки, що нагадують собою шахівницю. Так виткана плахта потім ще вишивається від руки барвистими шовковими нитками. В залежності від орнаменту та переважаної барви, кожна плахта має свою народню назву, як ось: крижева, хрещатка, грушева, рогатка, синятка, солов'їні очі, закладчина.

Плахти були найбільше поширені за козацьких часів, коли український національний одяг досягнув найбільшої краси і багатства. Для ткання плахт вживали тоді шовк, вовну, а також і срібні та золоті нитки. В той час в Україні були цілі села, що займалися спеціально виготовленням плахт. Над Дніпром, недалеко Запоріжжя є село Успенське; це село колись називалося Плахтіївка. Народний переказ каже, що це село заснував колись козак-запорожець Головка, який жив ще в кінці XVII-го століття; він був великим майстром ткати плахти, від нього навчилися інші, і так за тим селом встановилася традиція виготовляти плахти. В році 1775-му, за якусь провину перед російським військовим начальством, все село було силоміць переселене до Басарабії і виробництво плахт припинилося. На місце виселених приїхали переселенці з Херсонщини і село з Плахтіївки перейменували на Успенське.

Після козаччини, коли населення України збідніло, плахти почали ткати тільки з фарбованої вовни; в зв'язку з цим збідніла і орнаментация плахти, знизилася її мистецька вартість. Ті плахти, що ми тепер маємо на Лівобережжі та на Київщині, — це лише залишки колишніх багато кращих плахт. Павло Чубинський пише, що в його час (сімдесяті роки XIX-го ст.) «запаска і плахта були ще у великому вжитку в слідуючих місцевостях: в Полтавській і Чернігівській губерніях, частково в Поліссі, а також місцями в Київській і Подільській губерніях, де

звичайно старіші жінки, йдучи до церкви, одягають обов'язково плахту»^{*)}).

Щождо походження плахти, то судячи з орнаментации, можна думати, що тут ми маємо справу зі старовізантійським впливом. З усіх слов'янських народів плахту мають ще тільки болгари. В деяких народніх приповідках згадується про плахту, як ось:

«Не було в куми запаски, аж гульк: кума в плахті походжає!»;

«Шовкова плахта не к будню, а к святу годиться»;

«Скочила з пенька плахта рябенька».

Попередниця

Необхідним додатком до плахти є попередниця, що звичайно шиться з барвистої вовняної тканини. Долішня частина попередниці оздоблюється вишивкою або попере́к нашитими стрічками. Колір попередниць підбирається під колір плахти, а тому вони бувають червоні, сині, зелені і білі. Білі попередниці з червоним обрамленням поширені в північній частині України. В останній час білі попередниці з різнокольоровою вишивкою на долішньому краю поширені на Київщині та на Поділлі. На Волині попередниці тчуть на зразок маленького килимка з гарним геометричним орнаментом. Доб-

^{*)} Труды. VII, 1873, стор. 428.

ре оздоблені попередниці зустрічаються на західньому Поділлі та в населення українських Карпат; там їх шиють з чорного оксамиту і вишивають шовковим намиттям та оздоблюють різнокольоровим намистом.

Попередниці при плахті носять однаково і дівчата, і заміжні жінки.

Крайка

Плахта, запаска, дерга і попередниця — все це підперізується крайкою. Жіночі крайки, як і чоловічі пояси, бувають ткані і плетені. Тчуться крайки з шовкових або з вовняних ниток, а плетуться з бавовняних ниток і вовни. Нитки розташовуються вповдовж, а вовну впоперек. Жіночі крайки значно вужчі і коротші від чоловічих поясів; щодо кольору вони бувають червоні, сині, зелені та квітчасті з китицями з обох кінців.

Були колись поширені в Україні крелевецькі крайки, що ткалися з бавовняних ниток з поперечними смугами різних яскравих барв, вони нагадували собою старовинні каламайкові пояси східного походження. На обох кінцях крелевецькі крайки мали розкішні китиці. Оперезавшись крайкою, дівчата випускали її кінці з китицями спереду, а одружені жінки з лівого боку або ззаду. Старі бабусі крайок не носили.

Гуцулки носили вузький ремінний пояс — «букурійку», поцяцькований мосяжними гу-

здиками. В кінці XIX та на початку XX-го століття гуцулки в свята підперізувалися узорною крайною шовковою хусткою. Хустка складалася косинкою і зав'язувалася ззаду, створюючи спереду трикутник із звисаючими торочками.

В центральних областях України, крім кольорових вовняних поясів, чи крайок, підперізувалися і білими лляними, перетканими червоними смугами, вузькими рушниками. Такий білий пояс-рушник був обов'язковим для молоді під час весілля.

Корсетка або керсетка

Поверх сорочки на горішню половину тіла жінки та дівчата одягають корсетку. Корсетка шиється з тонкої вовняної матерії, з оксамиту або шовку, на підкладці, без рукавів, без коміра, в стан (талію). Дівочі корсетки звичайно бувають «гладкі», а жіночі з «вусами». «Вуса» — це складні чотирирясні складки; їх буває п'ять або сім, вони надають одягові пишноти і легкості барокового стилю. Довжина корсетки буває по коліна або по пояс. Довші корсетки носять на Полтавщині, а коротші на західніх землях України. Шовкові та вовняні корсетки обшиваються чорним або темновишневим оксамитом. Оксамитові корсетки обшиваються «кривулькою» з червоної або блакитної стрічки.

Застібуються корсетки з лівого боку, але не скрізь, бо на Уманщині, наприклад, жінки й

дівчата застібають свої корсетки посередині грудей на гаплички, а в-галичанок поли корсетки ледве сходяться посередині грудей і не застібаються. Дівочі корсетки на західних землях України рясно оздоблюються (нашиваються) на полах і грудях дрібним різнобарвним намистом.

Спідниця

Уже тепер нам досить тяжко сказати, коли саме на Україні жінки запаску заміняли на спідницю; дуже імовірно, що спідниця прийшла до нас з Заходу. Судячи по малюнках Рігельмана, спідниця з'явилася на східних землях України в кінці козацького періоду; отже в кінці XVIII-го століття. На західних землях спідниця була відома значно раніше. Польські автори, описуючи вбрання русинок початків XIX-го століття, говорять уже про спідниці з «дими» — саморобного полотна, вкритого візерунком, що його витискали олійною фарбою. Такі спідниці ще й тепер можна зустріти на Бойківщині.

Лемки подібну спідницю називають фарбаном. Лемківський фарбан має багато складок, які надають йому особливої пишноти. Коли такий фарбан ховається до скрині, то його уважно і терпеливо складають по складках і перев'язують мотузком, щоб ті складки не порушувалися.

На Волині носять спідниці, які називаються літниками. Матеріал для літників спеціально

ткався горизонтальними смугами з яскраво пофарбованих вовняних ниток. В Галичині та на Закарпатті спідниці шийють з бавовняної тканини з подовжніми барвистими смугами.

На Наддніпрянщині жінки любили колись шити свої спідниці зі спеціальної набивки темних кольорів, з вузькою оксамитною стрічкою внизу; ще й тепер такі спідниці не є особливою рідкістю.

Жінки на Поліссі носять спідницю з доморобної тканини, що називається андарак. Андарак звичайно буває червоного кольору, оздоблений в поділках вишиванням або тканим різнокольоровим орнаментом.

Сукні

В літературних пам'ятках слово «сукня» вперше зустрічається в XIV столітті. На малюнках Рігельмана ми вже бачимо розкішні сукні українських шляхтянок; тоді сукні шилися так само, як шийються і тепер: довгі, з довгими вузькими рукавами, з відкладним коміром, або з великим вирізом для шиї. Одягалися сукні через голову так само, як сорочки. Сукні вже в той час вишивалися шовком або оздоблювалися барвистими стрічками.

Сукні з повним аж до низу розрізом називалися байбараками. Байбарак шився з тонкої доброї вовняної матерії і обшивався вишитими стрічками або дорогоцінним хутром, звичайно

бобровим. Під такий байбарак шляхтянки одягали шовкові вишиті сукні або вишиті сорочки.

Зовсім окремо стоїть сукня, що її носять жінки в українському Поліссі. Поліська сукня не надто довга, бо з-під неї ще повинна визирати червоно-смугаста вовняна спідниця, що звичайно одягається під сукню. Сама ж сукня біла з довгими широкими рукавами, що закінчуються густими зборами біля самого манжету. Поліська сукня не вишивається, а обшивається спеціально витканими стрічками з червоних вовняних ниток. Такими стрічками обшиваються рукава, пазуха та долішня частина сукні.

Жіноче взуття

Основним взуттям жінок були колись чоботи з сап'яну — «сап'янці». Найулюбленішими були червоні сап'янці, які звичайно одягалися в неділю чи в свято, як частина святкового одягу. «На нозі сап'ян рипить, а в борщі півник кипить» — каже народня приповідка про добру господиню.

Крім чобіт, завжди були в ужитку і черевички або черевички⁷⁾, які шилися не тільки з кольорової шкіри, а також і з міцної дорогоцінної парчі та обшивалися «золотим узороччям». Черевички більше вважалися дівочим взуттям, а

⁷⁾ В українській мові «черевички» — це те, що по-московському «туфлі», або по-польськи «мешти».

сап'янці — взуттям заміжніх жінок. В народній приповідці говориться: «Кому хустка на голову, тому й сап'ян на ногу, а в кого стрічка в косі, в того й парча на нозі». Але це не було твердим правилом, бо дівчата взувалися і в сап'янці, а молодіці в черевички. Чоботи та черевички — це є основне взуття жінок і дівчат і в сучасній Україні.

Щождо такого взуття як лапті, ходаки та постоли, то затрималися вони ще тільки на крайній півночі в поліських селах та в населення українських Карпат. На східноукраїнських землях таке взуття хоч і відоме та про те дуже нешановане, бо лапті, чи постоли — це прикмета великої бідності. Існує приповідка: «Впуталась, як Настя в лапті» — так кажуть про дівчину, чи молодицю, що потрапила в якусь біду.

ЧОЛОВІЧЕ ВБРАННЯ

Пострижини

З літописних джерел XII і XIII століть знаємо, що в стародавній Україні-Русі малих княжичів, на третьому або четвертому році життя, підстригали. Це був цілий обряд і проходив він з великою врочистістю. У Лаврентіївському літописі записано: «Быша постригы у в. кн. Всеволода; того же дни и на конь его всади; и бысть радость велика в градѣ Суждали, ту суццо блаженному епископу Іоанну»¹⁾.

Як бачимо, пострижини виконував сам єпископ. Підстриженого княжича вперше садовили на коня і він на чолі процесії їхав аж до церкви, де відбувалося врочисте Богослуження. Отже, пострижини були не тільки світським, а й церковним обрядом.

Обряд пострижин відбувався восени, в день Семена Стовпника — 14-го вересня. У старому Києві в цей день, у зв'язку з пострижинами княжича, було всенародне свято з веселими розвагами і питвом, пир. На Семенів день ще й досі в народньому побуті є приміта: «Стригти дітям перше волосся і варити кашу для рожаниць». Друга половина цієї приміти, мабуть,

¹⁾ Цитую за М. Грушевським: «Іст. укр. літ.», ч. I, 1923, стор. 220.

в'яжеться з тим, що осінні свята мали характер культових трапез на честь «рода і рожаниць». Отож, в день «рода і рожаниць» діти вперше підстригалися і тим самим, як думають деякі дослідники, новий родовий паросток, дитина, вводився до поколінних верств роду.

У слов'янському глаголітському требнику XI-го століття є молитва: «На постриженіє власов отрочати». У тому ж требнику, як на вірєць обряду пострижин, вказується на стриження голови і нігтів Мельхіседека Авраама — апокрифічне оповідання, записане у Палестині нашим подорожнім ігуменом Данилом на початку XII століття.

При нагоді пострижин просять Бога послати все добре хлопцеві та його «пострижному батькові», тій особі, що «подемлет власи». Молитва порівнює «подемлющего власи» до Семена, який приймав Христа. Ця молитва ввійшла і до наших требників. До половини XVII століття дотримувалися цього обряду по всій Україні. Обряд цей виконувався священиком у церкві не тільки над дітьми княжими, чи шляхетськими, а й «посполитими».

Пострижини, як церковно-релігійний обряд, були не тільки в Україні, а й в інших слов'янських народів. Та раптом, не відомо чому, вже у XVIII столітті з'являється наказ хорватських єпископів, щоб священики не брали участі в обряді «пострижин». Пізніше, в кінці XVIII століття, пострижини — вже не церковно-релігій-

ний обряд, а тільки народний звичай. Цей звичай зберігся і до наших днів.

Скільки років повинна мати дитина, щоб відбутися над нею обряд пострижин? Наші народні звичаї на це питання дають дуже неоднотайну відповідь, а саме: на Холмщині батько стриже дитину негайно після народження — «аби не вилисіло!». Про Гуцульщину Шухевич пише так:

«У місяць по родинах стрижуть дитині волосся, аби росло найгуще і аби було файне. Мати бере дитину на руки, кладе обтате волосся у вугол хати і каже: «Дивися, де я кладу волосся, аби на тім світі знов знало, відки його взяти». Бо ж за віруванням гуцулів, людина повинна на «той світ» принести кожний кусник свого тіла: волосся, нігті...»²⁾

У народніх звичаях східніх земель України стрижуть по першій році життя — Уманьщина, по другій році життя — Полтавщина та околиці Києва. Як сповниться дитині два роки життя, батько простеляє кожуха вовною догори посеред хати, садовить на кожух дитину і ножицями зрізує пучки дитячого волосся навхрест: над чолом, потилицею та з обох боків над вухами.

Зрізане волосся кидають під худобу, розсівають по городі або кидають на текучу воду.

З нагоди пострижин батьки скликають близьких родичів та сусідів-гостей. Гості виносять на руках дитину, садовлять його на коня (мова йде

про хлопчика), за поводи коня бере мати або старша сестра і так усі гуртом повозять «пострижника» по подвір'ї. Після цього йдуть до хати і п'ють, «щоб Бог послав усе добре нашому козакові».

У три роки життя відбувають пострижини на Чернігівщині, як ми читаємо у матеріалах, що їх зібрав Марко Грушевський: «В цьому часі (коло третього року) постригають дітей на стать свою: хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку — на жіночу. Бувають і поштини цього часу, могоричують. Але з бідности забувають тепер про це. А за мене (оповідача) то ще гуляли, і мене стригли так, мати розказують не раз, як, було, ходять гулять до хазяїнів на ці пострижини...».

З того ж матеріалу довідуємось, що в іншому селі «постригають, здається, якраз на іменини, щоб шість літ рівно було...». Далі: «Колись, було, в звичаю справляти бенкет на закінчення дитячого віку, перед тим, як дитина йшла в пастухи. Тепер то вже минулося... Минулося те, щоб могорич пити, як чуприна відросте у дитини...»³⁾.

На Херсонщині пострижини відбуваються на сьомому році життя і це пояснюється тим, що дитина у цей час дістає нові зуби, а тому ніби відроджується та переходить з віку дитячого у вік юнацький. Самі ж пострижини розуміється

²⁾ Матеріали до українсько-руської етнології. Том VIII. Львів, 1906.

³⁾ Шухевич, В.: «Гуцульщина, I. Матеріали до укр. етнології». Львів, 1899.

як жертва богам-опікунам роду. Якщо це дійсно так, то пострижини — залишок до-християнського вірування.

Пострижини в інших слов'ян

Коротко розглянемо пострижини, як звичай, в інших слов'янських народів.

У житті одного з чеських князів оповідається, що коли прийшов час постригти княжича, то церемонію виконав єпископ після Літургії перед вівтарем. У південних слов'ян цей обряд зберігся в особливій церемоніальній формі; він там називається «святими постригами». Виконує цей обряд «пострижний батько» — близький родич, або добрий знайомий. «Пострижний батько» стриже дитину і дає їй дарунки. Після цього він уже вважається опікуном над «пострижним сином».

У сербів є цікаве оповідання, як навіть турки, щоб зберегти себе від юнака-розбійника, запрошували його на «пострижного батька» до дитини. Юнак мусів іти, бо від «святих пострижин» відмовитися не можна!

У поляків є стародавній переказ, як князь Попель скликає приятелів на бенкет з нагоди пострижин двох синів. Святі у вигляді бідних мандрівників приходять до князя, але він гордим, не приймає їх. Тоді вони йдуть до бідного селянина Пяста, який теж мав пострижини свого сина. Святі наділяють Пяста багатством. Роз-

багатілий «хлоп» тепер може запросити самого князя з усім його двором до себе на бенкет. Перехожі стрижуть Пястового сина, дають йому нове ім'я та наділяють щасливою долею. Коли ошасливлений син «хлопа» виросте, перейме княжий стіл від роду Попеля.

З інших джерел відомо, що при польських княжих дворах пострижини відбувалися на сьомому році життя. Хлопець при пострижинах діставав нове ім'я. При пострижинах у волосся хлопця поляки клали колоски.

У народніх звичаях поляків, як і в нас, у різних місцевостях по різному відбуваються пострижини. В одних по першій році життя, у других по третій, п'ятій і сьомій. Пострижини робив сам батько мідним ножом, тримаючи дитину у себе на колінах. Мати перед пострижиною кладала на голову дитині кілька житніх колосків та кропила свяченою водою. Острижене волосся поляки клали у горщик з гноєм бика, а потім, разом з горщиком, закопували у землю.

Обряд пострижин у поляків однаковий для дівчини і для хлопця, з тією лише різницею, що, стрижучи хлопця, батько вимовляв «сакраментальні фрази», а дівчину стриг мовчки.

«Під макітру»

Після пострижин, у нас, в Україні, у скільки б років воно не відбувалося, хлопчика підстригали так само, як і дорослого чоловіка. Ко-

лись, ще за часів козаччини в Україні, городове козацтво стриглося — «під макітру». Дехто з старих людей в Україні ще й досі, сміючись, розповідає, якто колись сільські цирульники, підстригаючи козака, насаджували йому на голову макітру і ножицями обрізали все волосся, яке визирало з-під цієї посудини. Це звалося — «стригти під макітру». Підстрижене таким способом волосся, розчісували гребінцем в такому напрямку, який визначила йому сама природа.

Так підстригалось не тільки городове козацтво, а й шляхта та більша частина селян.

Цікаво, що «під макітру» стриглися і в Англії. Так, наприклад, був підстрижений, як це видно на портреті, герцог Пилип Добрий (1396-1469). Портрет роботи Рож'є Ван-дер-Вайдена (1400-1467).

Тепер у нас мало хто підстригається «під макітру» та все ж на Київщині та Лівобережжі перед війною ще зустрічалися діди та їхні онуки, хлопчакі 10-15 років, стрижені таким способом. Правда, сучасні цирульники навчилися обходитись і без череп'яної посудини, стрижуть краще, як колись, але спосіб зберіг свою «історичну» назву — «під макітру».

«Оселедець», або чуприна

Запорізькі козаки рідко коли стриглися «під макітру»; вони носили «оселедець» або чуприну. «Оселедець» був прикметою справжнього запорізького козака, що вже бував у походах.

Молоді козаки, що ще не «нюхали пороху», не мали права носити «оселедця».

Мода на чуприни не почалася з Запоріжжя, бо ще славетний князь-завойовник Святослав мав на своїй голові «оселедець». Грек Лев Діакон, що був при війську візантійського імператора Василя (кінець X століття), бачив князя Святослава і описав його так: «...брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода голена, на верхній губі густе довге волосся, голова зовсім оголена, а з одного боку висів чуб, що визначав значний рід...»⁴).

Як бачимо, князь Святослав виглядав зовсім так само, як геть-геть пізніше запорізькі козаки: з довгими вусами та з чуприною на голові. За княжих часів, якщо вірити Льву Діаконові, чуб — ознака «значного роду», а пізніше — запорізького козака. Князь Святослав — виняток щодо свого зовнішнього вигляду, бо на мініятюрах і фресках старої України-Руси князі наші і тодішній народ зображені з довгим волоссям і бородою. Більше того, у Судній Грамоті князя Ярослава Мудрого передбачена кара тому, хто обстриже іншому волосся або бороду: «Аще пострижет кто кому главу іли бороду, митрополиту 12 гривень, а князь казнить...»

Таку суворість можна пояснити тільки тим, що в старовину стрижене волосся у слов'ян було ознакою рабства.

⁴) Січинський, В.: «Чужинці про Україну». Прага, 1942, стор. 26.

Чотири способи...

До минулої війни в Україні чоловіки та парубки знали аж чотири способи підстригати своє волосся: «у кружок», «до закаблука», «під скопку» та «під польку». «У кружок» підстригають волосся рівно навколо голови. Це щось близьке до «під макітру». Так підстригалися старші віком селяни на Чернігівщині. На Полтавщині, Київщині та Херсонщині старі люди підстригалися «під скопку»: над бровами волосся зрізується майже горизонтально, а на висках та потилиці залишається довшим. У цих же місцевостях була поширена мода стригтися і «до закаблука»: над чолом залишали волосся довше, а на потилиці коротше.

Молоді чоловіки та парубки по всій Україні і тепер підстригаються «під польку»: довге волосся з підстриженою та підбритою потилицею.

Зачіски

Щождо зачісування волосся, то в Україні завжди існувало тільки два способи: «вгору» та «просто», в тому напрямку, що його визначила сама природа. Зачісувати волосся на бік з проділом посередині українці не люблять. Це типowo російська звичка. Відомий етнограф Павло Чубинський писав, що в його часи (60-ті роки минулого століття) в Україні зачісувалися на бік з проділом посередині лише ті «дядьки», що

десь потерлися у панських передпокоях, а тому і вважали себе «образованими».

Про довжину волосся всі етнографи пишуть однаково, однак всі погоджуються, що найкоротше волосся носять степовики: Херсонщина, Таврія та Чорномор'я. Поділля, Київщина та Лівобережжя, хоч і мають волосся, довше за степовиків, та все ж стрижуться коротше ніж чоловіче населення західноукраїнських земель.

Чи не найдовше волосся мають бойки, населення середніх Карпат. Літом 1944-го року я був у селі Лютовиськах і там бачив старих бойків, що їхнє волосся довгими пасмами спадало аж на плечі. Так само, як і одяг, бойки і досі зберігають цей старослов'янський звичай.

ДЕЩО ПРО БРИТВУ ТА БРИТТЯ

Якщо ножиці сучасного типу в археологічних знахідках починають зустрічатися лише від X століття, то бритва є знаряддям значно старшим. Перші знахідки бритви в Європі, як пише Любар Нідерле¹⁾, стосуються до раннього періоду бронзової доби. Це тонкі широкі, дуже гострі ножі з бронзового стопу. На слов'янській території цей тип бритви, трапляється рідко. Натомість частіше зустрічається так зв. північний тип бритви, що має вигляд широкого ножа з вигнутою черенкою.

Саме ж бриття наші прапредки не вигадали. Є здогади, що першими цирульниками були народи Близького Сходу. Звідтіля бритва перейшла до стародавньої Греції. Від часів Олександра Македонського у греків поширився звичай голити вуса і бороду. Після останньої Пунійської війни (149-146 роки до Христа) ця мода з'явилася у Римі. А вже з Риму перейшла на північ Європи до Галії (Франція) та Німеччини, а від німців до слов'янських країн.

Бриття, як і кожна зміна в побуті, спочатку не всіма людьми сприймалося охоче. Відома анекдота про грецького філософа Діогена з Синопу, що жив у роках 413-323 до Христа. Цей

¹⁾ «Быт и культура древних славян». Прага, 1924.

філософ, зустрівши чоловіка з голеним підборіддям, запитав його: «Чи не для того ти побрівся, щоб докорити природі в тому, що вона створила тебе не жінкою, а мужем?»

Як відомо, на Московщині ще цар Петро I. рубав сокирою боярські бороди, бо хотів привчити бояр до бритви. Це йому не пощастило. Ще й досі борода — це характеристична ознака росіянина. — «Як цап!» — казали наші козаки на росіян. У російській мові «як» буде «как», а в сполученні зі словом «цап» створилася ота назва, що нею ще й досі називають москалів²⁾.

В Україні мода голитися та підстригати волосся розвинулася в часи прийняття християнства, бо, як пише Нідерле, це була ознака, якою християни відрізнялися від поган.

Перше голення

Як порстрижини — обряд переходу хлопця з віку дитячого до віку юнацького, так і перше голення — перехід від юнацтва до стану дорослого чоловіка. При першому голенні брили тільки бороду, а вуса, як ознака зрілості, залишалися. Ще в гетьманській Україні та на Слобожанщині перше голення бороди було врочистою церемонією, яку гарно описав Квітка-Основ'я-

²⁾ Це народне пояснення (народня етимологія) слова «кацап»; насправді ж це слово походить з арабської мови і значить «м'ясник», або по-нашому різник. Див. «Толковий словарь...» Ушакова, 1935, том. I.

ненко у повісті «Пан Халявський». Ось цей опис:

«Брат Петрусь, як всі великого розуму люди, був любовної комплексії, але в зайнятті такого роду, по тодішньому правилу, не міг пускатися, тому що не брив бороди, бо ж ще не сповнилося йому шістнадцять літ від роду.

Коли ж настав цей вельми бажаний для нього день, день народження його, яким починалося сімнадцяте літо життя його, то запрошений був священик, прочитана була молитва; Петрусь зробив три поклони до ніг батенька та матусеньки, прийняв від них благословення на бриття бороди і одержав від батенька бритву, «якою, як запевняли батенько, голівся ще пращур наш, військовий обозний Пантелеймон Халявський», і бритва ця, переходячи із роду в рід по прямій лінії, вручена була Петрусеві з тим же, щоб в нащадках його старший в родині, вибравши першовирощену бороду, зберігав, як зіницю ока і передавав би її так само із роду в рід.

Матусенька ж благословила Петруся шматком грецького мила та рушником, вишитим різними шовками руками також прабабусі нашої, в подарунок прадідусеві нашому, для такого ж употреблення. Ось і доказ, що рід Халявських один із древніших.

Церемонія була зворушлива. Самі батенько навіть всплакнули, а що матенька, так ті навзрід ридали. Розуміється, дуже чувствительно для родителів бачити первенця шлюбу свого, що досяг повноліття, коли вже по закону, чи звичаю він повинен був поповнювати дієство дорослих людей. В теперішній час, де знайдеш цей похвальний звичай?.. Свята старовина!

Прошу ж, що там на церемонії відбувається. По закінченні поклонів і подарунків, Петрусь тут же був посадовлений і руки брадобрея, що брили ще дідуна нашого, оголили бороду Петруся, досить по чорноті волосся помітну; батенько з великим чуттям дивилися на це важливе й урочисте дієство; а матусенька ляка-

лася всякого руху бритви, боючись, щоб брадобрей, по необережності, не перерізав горлянку Петрусеві, і тільки все ахкали.

Коли закінчилося дієство (повинен об'явити, що вуса у Петруся, по тодішньому звичаю, не були вибриті, тоді батенько почастиували із своїх рук брадобрея і Петруся, якому наказали випити свою чарку, сказавши «Ти тепер совершенний муж і тобі дозволяється на все!» Потім був обід святковий і після нього лакоминки різних сортів...»

Отак, іронічно, але з симпатією до наших старовинних народніх звичаїв, один з кращих повістарів XIX століття описав звичай першого гоління; звичай, що був колись в Україні обов'язковим для кожного юнака.

Вуса

Замилування українців до вусів висловлюється народніми приповідками: «Вус балабанський, чуприна черкеська — не вважай, мості-пані, же хвортуна кепська!» — «У кого чорний вусок — тому рибки шматок, в кого сива борода — тому юшки шкода!» На старих портретах козаків та гетьманів тільки Петро Конашевич-Сагайдачний з бородою, а всі інші мають «козацькі» вуса.

Чоловіче населення на західніх землях України голить і бороду і вуса. Хведір Вовк у своїх «Студіях...» пише, що селяни в Галичині розповідали йому, що звичай голити обличчя з'явився у них з 1848 року (знесення панщини

в Австрії), щоб тим виявити свою вірність австрійському цісареві.

Селяни на східних землях України ще й тепер плакають свої традиційні козацькі вуса.

За царювання Миколи I. (перша половина XIX століття) у Росії «височайшим» указом було заборонено цивільним урядовцям носити вуса. Натомість військові повинні були бути вусатими. Через це наш Тарас Григорович у своїй повісті «Близнюки» іронічно називає російських військовиків «усатое сословіє». Інший український письменник, Олекса Стороженко, в оповіданні «Вуса» розказує, як йому дісталось за його традиційні вуса від російського начальника. Оповідання те довге, я обмежуся кількома лише маленькими уривками:

«... Молчать! — кричить: ви ще осмеліваєтесь разсуждать! Посмотріте в зеркало, в каком віде ви явились к начальству!

Тут повів мене до дзеркала: дивлюся, жупан мій застібнутий на всі ґапліки, медалі висять; і прочее де розірвалось — позашиване; все обстоїть благополучно...

— Что, — питає, — відіте?

— Нічогосьенько, — кажу, — не бачу; чого вам од мене схотілося?

— Как, чево! — знов закричав — на каком основаніи ви осмелілись явиться ко мене в усах? Ви теперь состоите в гражданской службѣ, а потаму право ношенія усов на вас не распространяется...

...Прийшов на квартиру, зараз дістав з шкатулки бритву, намилився, черк, вдруге... так мої вуса, неначе скошена трава, і впали на рушник... Перший раз, як живу на світі, довелося мені зголити вуса, лучче б

було і не дождать до сього лиха!.. і пси не пізнали, і жінка гвалту наробила, і від сусідів довелося ховатися...

Та виявилось, що начальник перестарався, бо по «височайшому» указу оповідач якраз мав право носити вуса. І ось, коли вдруге вуса підросли, він узяв з собою «височайший указ» і пішов до начальника. Москаль його як побачив:

«... что это, милостивый государь мой, — крикнув, — вы уклоняетесь от службы и вторично осмелелись явиться ко мне в усах!.. Не горячитесь, — кажу, — кров спортите, а ось подивіться! Та тиць в руки указ. Дивись, думаю, хоч повилазять... Прочитав, якось чудно дупає очима, губи дрожать...

— Хо... Хома П... Петрович! — каже, запиняючись: что это такое? Хома наставив око:

— Височайший, — каже.

— Без вас знаю, — каже председатель, — а распространяется ли право ношенія усов?

Хома круть-верть, сюди-туди, нічого робити.

— Распространяется, — каже...

Та проте українці завжди носили вуса, не зважаючи на ніякі московські укази.

Шапки

В Україні існує вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. В народі виробилося прислів'я: «Без шапки мов злодій ходить». За нашими звичаями ходити з непокритою головою можна лише на похоронах та біля церкви. В хаті ж

навпаки, переступаючи поріг, треба скинути шапку.

З давен-давна чоловіче населення України носило хутрянні шапки: баранячі, або ягнячі, з видри, зайця, з куниці. Такі «хутрянниці» найліпше захищають голову від дощу та снігу, а тому й збереглися ще й досі не тільки в Україні, а й у всіх інших слов'янських народів. В період козаччини шапка була одною з основних частин чоловічого одягу не тільки зимою, а й літом. Гарна шапка колись була гордістю козака, а пізніше парубка й молодожона. «Жупан, як жупан, аби шапка добра!» — каже жартівливе народне прислів'я.

З шапкою в'яжуться деякі народні вірування. Перед Святою вечерею на Різдво господаря одягає чоловікову шапку на голову і обходить увесь двір, стайні та комору, все це обкурюючи ладаном. Виконавши цей магичний акт, жінка набуває права весь рік ходити простоволосою.

Відомий міжнародний сюжет про шапку-невидимку теж в'яжеться з віруванням в магичну силу цього одягу.

З малюнків, описів і експонатів, які дійшли до нас від Запоріжжя, бачимо, що козаки мали таку велику різноманітність шапок, що тяжко встановити якийсь єдиний тип запорожської шапки. Дослідник українського одягу В. С. Познанський, як пише про це Хведір Вовк³⁾, мав нагоду бачити справжній запорожський шлик

в селі Покровському на Катеринославщині. Уважно розглядаючи цю рідкісну реліквію Запоріжжя, Познанський прийшов до висновку, що цей шлик, або краще сказати, горішня його частина, суконний мішок, що становить дно шапки і звішувався з голови, — був справжнім голов'яним укриттям у запорожців, а висота самої шапки змінювалася відповідно до моди або до смаку запорожця. Велика правдоподібність цього факту, однак, не виключає існування й інших типів шапок, що їх за різних часів носили запорожці, як ось шапка-кабардинка, шапка з бобрового, рисячого, чи якогось іншого дорогого хутра. Добрими шапками особливо любила чепуритися козацька старшина, як про це згадують у своїх щоденниках Хоненко та Маркович.

З шапок, що вживаються і в наш час в Україні, відомі такі форми: стовбуваті, або круглі шапки, «мазниці», рідше трапляються «кучми», а найпоширеніші тепер «вухаті» шапки. Всі ці види шапок, крім останньої, «вухатої» шапки, робляться з чорного або з сірого смушку, тобто відповідно обробленої шкірки молодого баранця. Найкращі смушки для шапок виходять з «випорків» — шкурок ягнят, вийнятих з утроби матки ще до народження. Підшивку шапки роблять зі шкіри овечого черева, де вовна найтонша.

Ще з давніх часів по всій Україні славилися решетилівські смушки. Про це згадує і в своїх подорожніх записках німець Гільденштет, що

³⁾ Вовк, Хв.: «Студії...», стор. 153.

подорожував по Україні в році 1774-му. Він пише: «... славні тутешні завивані смушкові шкурки на цілій Україні вживаються для виробу шапок. Сотня таких шкірок у Ромнах продається тепер по 60-70 карбованців, раніше по 30 карб.». Кінчаючи писати про смушки, цей німець додає: «вони визначаються особливо гарним виглядом»⁴).

Стовбуваті шапки шийються високими і майже конічної форми. Така форма шапок розповсюджена переважно на Поділлі, а найбільше на Винниччині та Брацлавщині. Крім того, стовбуваті шапки були колись поширені в степовій частині України, як ось на Січеславщині, Херсонщині й Таврії. Круглі шапки мають форму циліндра, що трохи вищий ніж ширший, з випуклим або плескатим дном, іноді суконним, а найчастіше смушковим. Ця форма шапок розповсюджена на Чернігівщині, Полтавщині та частково на Київщині. Серед круглих шапок є особливий вид шапки, що називається «сива шапка» — зшита з сірих молодих «випорків». Це найкраща і найдорожча з усіх українських шапок нашого часу. Сиві шапки відомі по всій Україні, але найбільше розповсюджені в самому Києві, на Київщині та на Полтавщині.

«Мазниці» — це чорні баранячі шапки з суконним дном. У горішній частині ця шапка має з боку невеличкий розріз, з якого визирав кольорова, здебільшого червона стрічка. Форма

цієї шапки є циліндрична, але через отой розріз вона здається вгорі трохи ширша, ніж унизу. Сукно для верхньої частини денця вживається, звичайно, синього або зеленого кольору. «Мазниці» розповсюджені на північному Поділлі, Волині, Холмщині та в районі міста Люблин.

На півночі України, над річкою Прип'ять, в районі містечка Петриків ще й досі збереглася старовинної форми шапка, що називається «кучма», або «кучомка». Це висока, з випуклим верхом суконна шапка, що її долішня частина, приблизно до половини висоти, обшита хутром. Такі шапки зустрічаються на малюнках київських князів. В Ізборнику Святослава вся родина князя і сам князь зображені в таких шапках. В такій шапці зображений і князь Ярослав у Спасо-Нерещькому храмі, а також багато образів святих князів Бориса і Гліба; нарешті славнозвісна шапка Мономаха має теж форму сучасної надприп'ятської кучми.

В останній час в Україні розповсюджені «вухаті» шапки. Ця шапка шийється не з хутра, а з тонкого сукна, чи просто з цупкої матерії і вати. Хутром обшивають лише долішню частину навушників і овальний виріз над чолом, ніби пригнутий до голови дашок. Скоштувавши української зими в році 1942-му, німці й собі пошили «вухаті» шапки, але пошили їх дуже незграбно, з великими кролячими опушинами, що стирчали на голові як копичя сіна.

Стародавні плетені шапки, що ще й досі подекуди збереглися на Україні, називаються

⁴) Січинський, В.: стор. 153.

магерками або яломками. В літературних пам'ятках XI-го століття такі шапки називаються клобуками. В житті Теодосія Печерського знаходимо таке: «І рукама своима делахуть дело, оволи копитьца плетуци и клобуки». Ці клобуки плів не тільки Теодосій, а й багато інших ченців Києво-Печерського монастиря.

Хведір Вовк пише, що він розпитував старих людей і від них довідався, що ще пів століття тому селяни на Волині самі плели такі клобуки з вовни. Робилося це так: збиту вовну клали на полотно у формі довгих пасем, валяли їх, а потім виплітали з них шапки у формі зрізаного конуса. Мабуть, це і був той самий спосіб, що його практикували київські ченці ще в княжій Україні-Русі³⁾.

Сучасні клобуки-магерки вже не плетуться, а шиються з грубої вовняної тканини і досить гарно оздоблюються зеленими або червоними шнурками. Магерки — це переважно літні шапки, бо для зими та ще й на півночі України вони мало придатні.

Щодо солом'яних брилів, то з історичної літератури знаємо, що вже в X-му столітті німці знали їх, бо в 946 році численне військо саксів мало на своїх головах солом'яні брилі. Слов'яни ж зпрадавна були хліборобами і, живучи в близькому сусідстві з німцями, імовірно теж вже давно навчилися плести соломі, бо брилі у нас на Україні, наприклад, це частина одягу

дуже і дуже стара. В гарячі соняшні дні влітку, а особливо під час жнив, всі косарі та в'язальниці виходять в поле в брилях і так робилося споконвіку.

Брилі плетуть переважно пастухи під час випасу худоби в полі; звичайно це буває в Петрівку, коли ще житня, або пшенична солома не пересохла. Хлопці йдуть в жито, чи пшеницю і гострим ножом ріжуть «дудалиці», або «стрілки» — це найдовша і найрівніша частина стебла поміж двома останніми вузлами, рахуючи від колоса. Нарізані «дудалиці» зберігаються в холодку і замочуються водою, щоб не пересохли. З заготовлених дудалиць плетуть «плетивки», чи «плетиво». Плетиво — це довга солом'яна стрічка, з якої вже шиється бриль.

Існує два способи плетення: в зубці й гладко, або просто. В зубці плететься у чотири стрілки. Стрічка виходить вузенька і з одного боку зубчаста. Бриль з зубчастої стрічки виходить кращий і міцніший, а тому й довше носить. Гладко, або просто плететься з семи стрілок. Це плетення значно простіше, стрічка виходить ширша, а тому й виплітається швидше. Бриль з простої стрічки ціниться дешевше та й носять його переважно старі діди і малі діти.

Брилі з дуже широкими крисами часом називаються капелюхами. У карпатських українців капелюх називається «кресаня», хоч і саме слово «капелюх» їм також відоме. Влітку гуцульські парубки люблять оздоблювати свою кресаню квітами, як про це співається в співанках:

³⁾ Вовк, Хв.: «Студії...», стор. 154.

Під гайом зелененьким ходить Миколайцю,
За кресано си зашпилив зелений розмайцю.

Нащо тобі, мій миленький, розмаю, розмаю,
Як я тобі за капелюх ружи наламаю.

Вовняні капелюхи в Україні менше поширені ніж солом'яні, але й про них населення наших міст і сіл знає.

Кашкети та картузи з дашками, що переважно шийються з вовняної матерії, в останній час в Україні все більше і більше поширюються, витісняючи собою шапки, брилі та капелюхи.

Чоловіча сорочка

Стародавні слов'яни, наші предки, що жили на території сучасної України, носили довгі, по коліна або й нижче колін, білі полотняні сорочки. Таку сорочку одягали безпосередньо на тіло і завжди поверх штанів «на випуск». Навколо низенького стоячого комірця така сорочка мала багато зборів. Розріз був посередині грудей. Рукава на чохлах і теж зібрані в збори. Цей старослов'янський тип чоловічої сорочки зберігся ще й досі в українському населенні Карпат. На всій іншій українській території такий тип сорочки давно вже вийшов з моди і залишився тільки в народній пам'яті в формі жартівливих пісень, як ось:

Ой, я свого чоловіка нарядила паном;
Сорочина по коліна підв'язана валом...

За винятком Карпат та ще північно-західньої частини Полісся, в Україні тепер поширений інший тип чоловічої сорочки, що вже скрізь відомий під назвою «українська сорочка». Така сорочка теж шийється з білого полотна, але вона вже значно коротша і при ношенні завжди вбирається в штани. Звичай вбирати сорочку в штани є спільний всім степовим народам і, як пише Хведір Вовк⁶⁾, був запозичений від південно-східніх сусідів, а через це таку сорочку ще називають степовою.

Комірець української сорочки низенький, переважно стоячий, так зв. «чумарочний»; тільки на західньому Поділлі та на Волині часто зустрічаються і відкладні коміріці.

Розріз української сорочки припадає посередині грудей. Виняток становлять тільки чоловічі сорочки Лемківщини, що мають розріз з задку, проти потилиці.

У матеріялах монографічного вивчення села Старосілля на Чернігівщині за роки 1922-23 про чоловічу сорочку записано таке: «Давній тип сорочки має пазуху посередині на грудях, з низьким стоячим коміром, з петельками для застіжки, та з чохлами на рукавах. Новіший тип сорочки має вишиту маніжку та комір, що застібується на гудзики з лівого боку»⁷⁾.

Щодо застіжок, то на Київщині та на Чернігівщині їх роблять з чорного шовкового шну-

⁶⁾ Вовк, Хв.: стор. 161.

⁷⁾ Заглада, Н.: Моногр. вивч. села Старосілля. Київ, 1924.

рочка, а в степу і на Поділлі — це здебільшого червона або синя стрічка. На схилах середніх Карпат замість стрічки, чи шнурочка, чоловіки та парубки вживають «шпоньки» — це кругла оздоба з люстерком або якимось образом.

Рукава нової української сорочки з стоячим комірцем широко відкриті, а там де шийот відкладні комірці, рукава збираються в чохла. Комір чоловічої сорочки звичайно буває вишитий сірими, чорними, або синіми і червоними нитками. Маніжка та кінці рукавів теж вишиті, але вже іншим візерунком ніж комірець.

Старі люди носять сорочки або зовсім не вишиті, або тільки невеличкі мережки на маніжці та на рукавах. Заполоч, якщо і вживається, то тільки на комірець і то небагато.

Мабуть, чи не найкраще є розвинене мистецтво вишивати чоловічі сорочки на Київщині та на Полтавщині. Гарно вишивають і на західньому Поділлі; тут вживається багато яскравих кольорів, а найчастіше чотири: червоний, синій, жовтий та зелений. В степовій частині України, а зокрема на Херсонщині та Січеславщині часто зустрічаються сорочки з широкою маніжкою, що вишита лише одними чорними нитками. Київщина, Полтавщина та Чернігівщина найчастіше вживають для маніжок чоловічої сорочки червону та синю заполоч.

На Закарпатті чоловіча сорочка називається «кошуля» — це стародавня загальнослов'янська назва, що ще затрималась у поляків, сербів та в наших мешканців Карпат. Закарпатська ко-

шуля завжди шиється з стоячим коміром. Комір, маніжка та кінці рукавів, а також і долішній край сорочки вишиті червоними і чорними нитками. В деяких місцевостях, як ось в Ясині, рукава трохи нижче пліч оздоблюється широкими вишитими «вуставками». Носиться така кошуля поверх штанів і підперізується кушаком, що досить гарно сплетений з різнокольорових вовняних ниток. Зав'язується кушак з лівого боку. Гуцули підперізають сорочку широким шкіряним чересом.

Як уже згадувалось вище, українська сорочка шиється тільки з білого полотна. Національний характер білої сорочки підкреслюється в багатьох народніх приповідках, як ось:

«К Великодню сорочка хоч і лихенька, аби біленька»;

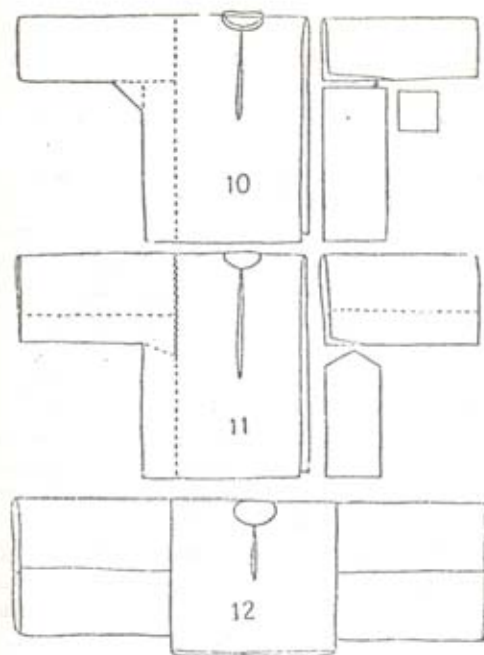
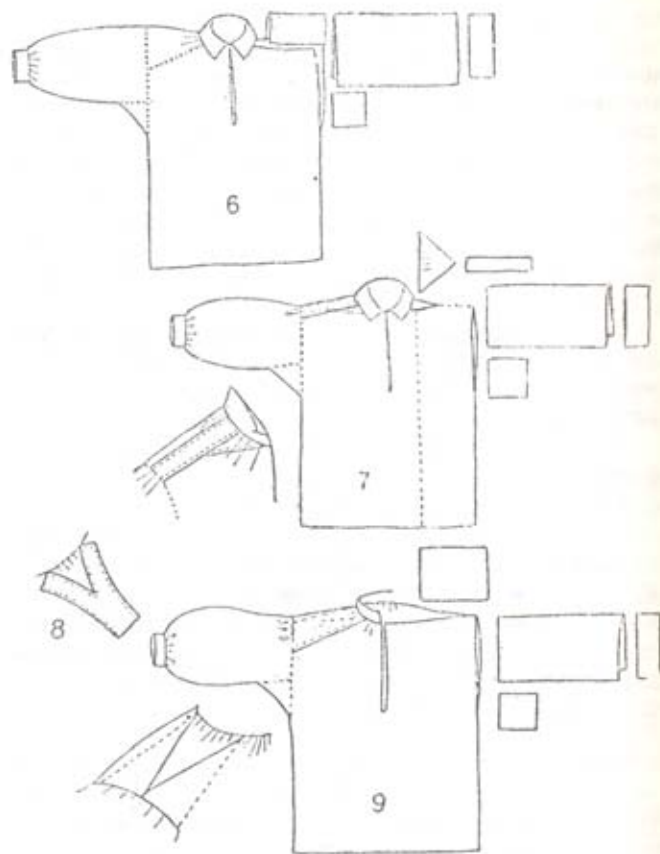
«Як неділя, то й сорочка біла»;

«Як мати рідненька, то й сорочка біленька»;

«Перша Пречиста любить паляницю м'якеньку, а друга — сорочку біленьку».

У відміну від українців росіяни захоплюються кольоровими, а найбільше червоними сорочками. Звичай носити кольорову сорочку москалі запозичили від татар.

Щодо крою, то чоловічі сорочки бувають з уставками і стрілками. Сорочка з уставкою (схема 6) відрізняється від жіночої сорочки такого ж крою лише меншою довжиною та стриманішою орнаментациєю. Стрілкова сорочка (схема 7) має станок так само призьбаний біля

коміра, але замість уставки, має трикутний клин, розширений до коміра. Цей клин — «стрілка» призбирується разом із станком. Стрілку накриває вишивана смужка полотна завширшки від 2 до 4 см. До стрілкових сорочок належить і лемківська сорочка з розпіркою

ззаду. Варіантом стрілкової сорочки є сорочка з «настьолами» (схема 8). В ній смужка тканини — настьол роздвоюється від середини й обрамляє призбирану біля коміра стрілку з обох боків.

Західньополтавський варіант стрілкової сорочки шиється трохи інакше (схема 9). Стрілки являють собою повний квадрат (як уставка) і накривають розходження передньої та задньої пілок станка сорочки. Стрілкова сорочка поширена і в Білорусі, а з деякими відміними і в Прибалтиці.

Чоловіча сорочка без зборів (крій вперекидку) поширена на півдні України під назвою «чумачки». Ця сорочка шиється вільно, з симетричним розташуванням швів — з бочками (схема 10). На Дніпропетрівщині, в районі порогів, така сорочка з рукавами в дві пілки завширшки мала назву «лоцманської» (схема 11). Вишиваються ці сорочки на комірі, кінцях рукавів, пазусі, а подекуди на місцях з'єднання станка з рукавом і навіть вздовж всього рукава. «Курта» бойківська та закарпатська сорочка являють собою коротенький станок 30-35 см. завдовжки, поширений вперекидку (схема 12).

Щождо сорочки з маніжкою, то вона не має якоїсь особливої конструкції. Маніжка може бути пришита і до сорочки з уставками, і до чумачки, і до сорочки міського типу⁸⁾.

⁸⁾ Колос, С.: «Укр. нар. мистецтво. Вбрання». Київ, 1961.

Чоловіча корсетка

В Україні носили, а подекуди носять і тепер, безрукавний одяг, що одягається поверх сорочки — це корсетка, або лейбик. Про таку чоловічу корсетку маємо цікаву згадку в архіві поліційного управління міста Умані: «Предявитель сего... в малоросійском костюме... і чорною мужскою кофтою, називаемою по малоросійські корсетка»⁹⁾.

В селі Соловіївці на Київщині, після скасування кріпаччини, чоловіки почали носити лейбик, які шилися з чорної або сірої матерії¹⁰⁾. Етнограф Н. Заглада про село Старосілля на Чернігівщині, в роках 1922-23 писала: «Жилетка шиється без рукавів, а іноді й з рукавами, з низьким стоячим коміром, ззаду з хлястиком та з прорізними кишенями»¹¹⁾. В інших місцевостях замість «хлястика» роблять багато складок.

Дуже імовірно, що чоловіча корсетка, лейбик, чи жилетка, беруть свій початок від козацького піджупанника, який теж шився без рукавів і не був надто довгий; він не завжди досягав колін. Сучасна корсетка, як і колишній піджупанник, підперізується поясом.

⁹⁾ Рудницький Є.: «Дело о ношеніі хлопоманського костюма». Київ, 1928.

¹⁰⁾ Савченко І.: «Старое и новое в народном убранстве и одежде». «Живая старина», Вып. I, 1890.

¹¹⁾ Монографічне вивчення села Старосілля. Київ, 1925.

Штани і шаравари

З давен-давна в Україні були відомі два типи штанів, а саме: власне штани, вузькі, та шаравари широкі. В Галичині штани називаються «сподні», а в гуцулів вони звуться «ногавицями». Про ногавиці там є приповідка: «Не видав Гриць ногавиць: то ся вбірає, то розбірає». Згадується про ногавиці і в співанках:

Ой, минуло три неділі тамтої п'ятниці.
Як ходили попід вікна биті ногавиці.

Вузькі штани звичайно шипються до паска і застібаються на два гудзики, а шаравари — до очкурні і підперізуються очкурем. Такої класифікації можна лише дотримуватися при умові, коли йде про штани, чи шаравари з тонкого і доброго матеріалу. Якщо ж змінюється матеріал, то звичайно змінюється очкур на пасок, чи навпаки.

«Штани до очкурні» — це ті, що мають на поясі широку вшиту складку — «очкурню», в яку просовується очкур. Одягнувши такі штани, застібують очкур на пряжку; вільний кінець очкура обводять навколо стану і знову застібують на пряжку, але так, щоб він був трохи «на ослабі». Кінець очкура залишається звисати з правого боку. При такому способі одягати штани утворюється багато складок і, якщо це полотно, тонка вовна, або китайка, то це добре, бо шаравари пишними складками облягають стан. Сукно ж для таких складок затяжке, а

тому шаравари з грубого матеріалу доводиться шити «до паска».

Кожний з цих двох типів штанів відповідає якомусь одному типові сорочки. Де носять довгу на випуск сорочку, там і носять вузькі штани «до паска»; до нової української сорочки, що вбирається в штани, одягають шаравари «до очкурні».

Штани і шаравари зустрічаються в літературних пам'ятках дуже давно. Грек Юлій Полідевк, що жив у другому столітті по Христі, писав, що таври і скити мали штани і називали їх шараварами. Про штани маємо згадку і в Прокопія, грецького історика, що жив у VI-му віці по Христі і написав історію воєн Юстиніана. Значно пізніше, вже в XI-му столітті про штани згадують київські хроніки. Всі ці згадки, як пише Хведір Вовк, дають нам право відкинути всякі сумніви щодо того, чи в історичні часи слов'яни вже носили штани¹²).

Широкі штани з назвою «шаравари» відомі майже всім слов'янським народам, а в сербів та болгар вони подекуди збереглися ще й досі. Ця форма штанів поширена і серед деяких кавказьких народів, а зокрема в чеченців.

Старовинні козацькі шаравари шилися з чотирикутною вставкою ззаду, що утворювала матню та об'єднувала собою дві широкі штанини; ось чому ті козацькі шаравари були такі широкі, як «Чорне море». Такі широкі шарава-

¹²) Вовк Хв., стор. 163.

ри, що «матнею вулицю мели», ще й досі зустрічаються в старих людей на Київщині та на Полтавщині, в колишніх козацьких селах біля містечок Золотоноша, Лубни, Черкаси та Переяслав — це наші заповідники щодо стародавнього народного одягу.

Про село Старосілля на Чернігівщині Н. Заглада пише, що «деякі старі діди ще й тепер (1923-й рік) носять штани до очкурні». Селяни шили колись шаравари «до очкурні» з білого домотканого полотна «десятки», заможні люди — з синьої китайки, або з сірого черкаси́ну, а козаки — з тонких сукон, вовни та дорогі́дних шовкових тканин. Вузькі штани «до паска» ще й тепер шию́ться з білого домотканного полотна на Бойківщині, Лемківщині та північно-західному Поліссі. Гуцули свої нагавиці шию́ть з червоного і рідко з синього сукна. Штани при чоботях ніколи не випускаються поверх халяв, а ховаються в халяви.

Народні жарти та прислів'я про штани:

«Ой, гоп штани-шаравари, куповані у Києві на базарі!»

«Шаравари сині, а ще дома двоє в скрині!»

»Утяв Панька по штанях».

«Нате і мої штани в жлукту!»

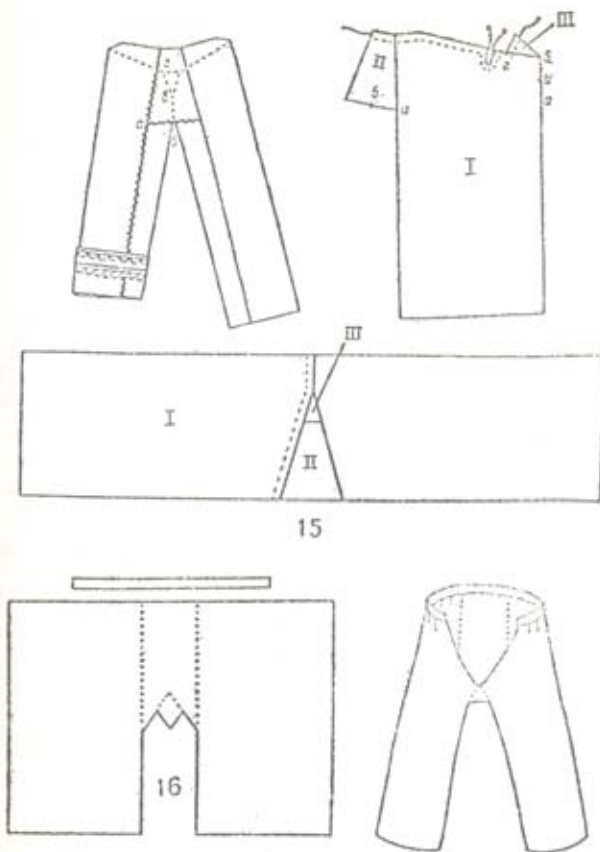
«Ті ж штани та назад гудзьом!»

Про очкур:

«У князя хевряза, а у нас очкур!»

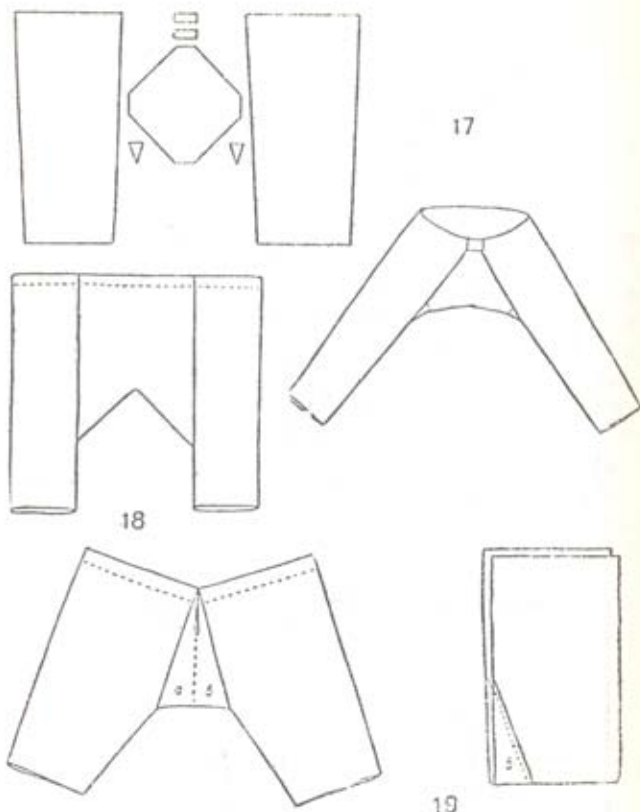
«З переляку очкур луснув!»

«Очкурем підперезався та й зовсім зібрався».

15. Гуцульський тип

16. Подільський тип

17. Буковинський тип 18. Подніпрянський тип
19. Степовий і закарпатський тип

«Ой, чумак дочумакувався,
Штанів нема, очкур обірвався!»

Щодо крою, то С. Колос ділить українські штани на кілька типів, а саме: гуцульський, подільський, буковинський, подніпрянський, степовий та його варіант — закарпатський (схеми 15, 16, 17, 18 і 19). Еволюцію крою штанів можна простежити на гуцульському вбранні XIX–XX-го століть. Під час великих морозів гуцулки надягають «холошні» — «поколінці» з білого грубого сукна. Сукняні гуцульські гачі являють собою окремі холошні, об'єднані трапецієвидною вставкою ззаду. Зшиті з конопляної тканини, вони звуться «портяниці» (схема 15). Гуцульські гачі не доходять до пояса сантиметрів на 15 і тримаються очкуром на клубках (крижах). Гачі заправляють в онучі або носять поверх онуч і тоді відкочують на кінцях сантиметрів на 10. Холошні по шву вишиваються різнокольоровою вовною геометричним орнаментом.

В усіх родах українських штанів «матня» (з'єднуючий обидві холошні шматок тканини) має симетричну по вертикалі будову. До середини XIX-го століття всі штани шилися і носилися до очкура. Пояс робився з крученого шнура або з вузького ремінця¹³⁾.

Пояси

Український народний одяг зверху оперізується поясом. Пояси бувають шовкові, вовняні

¹³⁾ Колос С.: «Вбрання». 1961.

та бавовняні. В Іпатіївському літописі під роком 1288-м згадується про золоті та срібні пояси князя Володимира і його батька: «І розда Владимиръ убогимъ имение свое все: золото и серебро, и камене дорогое и поясы золотые отца своего и серебряные и свои иже быше».

За козацьких часів на Україні були поширені шовкові пояси, що їх тоді привозили з Персії та інших країн далекого і близького Сходу. Лубенський полковник Яків Маркевич (1696-1770) у своїх «Дневних записках» писав, що він доручив людям купити для нього в Персії «поясів сутих два». Серед майна охтирського полковника, Івана Перехреста, в році 1705-му, було багато поясів; все те були турецькі, або «прості шовкові», а також «з золотом», чи «з золотом і сріблом»; вони були різних розмірів: «більшої руки» і «меншої руки». Переважний колір тих поясів був червоний і зелений.

Вже в XIX-му столітті, як безпосередні зв'язки з Персією припинилися, у козаків були поширені т. зв. каламайкові пояси, що їх виробляли з міцної шовковистої тканини. Пізніше каламайкові пояси уступили місце червоним волоським поясам, що ще й досі вважаються найкращими поясами, але трапляються вони дуже рідко.

Волоські пояси гарні на вигляд: по темночервоному тлі вздовж проходять вузькі смужки найрізноманітніших барв. Ці пояси були колись поширені по всій Україні, але найчастіше траплялися на колишній Гетьманщині та навколо

Запоріжжя. На Поділлі та в південній Волині теж поширені червоні пояси, але там вони вже іншого гатунку; ті пояси плетуться таким способом, як плететься невід з білих ниток овечої вовни, а потім фарбується на червоне. Щодо кольорів, то червоні і зелені пояси носили молоді та середнього віку люди, а старі воліли чорні плетені пояси.

Особливою елегантністю серед сільського парубоцтва були зелені пояси з довгими китицями, до цього ще достосовувалася й сива шапка. Цікаво про це писав селянин села Соловіївки на Київщині, Іван Савченко, в році 1890-му: «З знесенням кріпацтва прогрес і мода одягів двинулася вперед. Під час кріпаччини сивих шапок не носив ніхто, а також не було і зелених поясів з купленої вовняної матерії, а після скасування панщини зараз же з'явилися сиві шапки і зелені пояси, але це був тільки шик парубків та молодожонів»¹⁴).

Були і білі пояси; вони ткалися з білих ниток, а на кінцях мережилися червоними та синіми нитками. Такі білі пояси найбільше поширені на Поліссі, на Білоцерківщині та на Поділлі понад Бугом.

Пояси звичайно були довгі; до десяти, а то й дванадцяти «ліктів», з китицями на кінцях.

Підперізуючись поясом, чоловіки та парубки обвивають собі стан навколо по кілька разів, а кінці пояса підтикують так, щоб краї його з ки-

¹⁴) «Живая старина», 1890, I, стор. 103.

тицями звисали до низу. Існує два способи підперізуватися поясом: «по-селянськи», з китицями, що звисають з обох боків, і «по-козацьки», коли обидва кінці звисають з одного боку. Поясом підперізують шаравари поверх очкурні, а також верхній одяг: жупан, свиту, а іноді й кожух.

Попри пояс, були колись в Україні ще й старовинні чумацькі череси, які ще й досі збереглися в гуцулів та частково на Бойківщині. Черес — це довгий шкіряний мішок з пряжкою на одному кінці та з ремінцем на другому. В чересах чумаки зберігали свої гроші, а також підвішували кисет з тютюном та ховали туди ж свою нерозлучну супутницю — люльку. Сучасні гуцульські череси бувають досить широкі — до 30 см. завширшки, з кількома гаманцями для грошей, місцем для люльки, вогнива та тютюну. Ці череси гарно оздоблюються бляшками, цвяшками та іншими візерунками. Гуцульський черес ще називається «ремінь». Про такі реміні-череси співають гуцулки в своїх співаночках, як ось:

Ой, той мені сподобав си в широкім реміні...

Або:

Ой, кувала зозуленька в лісі на криміні,
Я такого хлопця люблю, що в краснім реміні.

Способи підперізуватися поясом:

«По-селянськи»

«По-козацьки»

ЧОЛОВІЧЕ ВЗУТТЯ

Чоботи

Ще з найдавніших часів для населення України основним взуттям були чоботи. На малюнках X і XI століття князі Святослав, Борис (промова Івана Златоуста), Ярослав Всеволодович на фресках Спасо-Нерецької церкви — всі вони зображені в кольорових чоботях з гострими, трохи загнутими догори носками. На фресках Святої Софії в Києві також зустрічаються гостроносі кольорові чоботи, але ще з відворотами на халявах. Такі ж червоні чоботи археологи знайшли у старовинному слов'янському похованні біля містечка Шаргород на Київщині.

На старих портретах наших гетьманів та козаків ми також здебільшого зустрічаємо кольорові гостроносі чоботи, які шилися очевидно з добре вигиненої шкіри або сап'яну. Дуже імовірно, що звичай носити кольорові чоботи прийшов до нас із східних країн, але чи безпосередньо, чи через Візантію, — це сказати тяжко. Зовсім можливо, що сталося і одне, й друге; тобто вплив старосхідних культур прийшов на Україну безпосередньо зі Сходу та через Візантію.

Кольорові чоботи, як чоловіче взуття, вже вийшли з моди, але в наших жінок червоні са-

п'янци є невід'ємною частиною національного одягу.

Основним взуттям для чоловіків на Україні і тепер є чорні юхтові, або хромові чоботи. Юхтові чоботи носять селяни, а хромові — міщани і пани, а звідси прислів'я: «Видно пана по халяві».

Ще й досі серед наших селян є багато таких, що вміють чинити добру юхту для чобіт. Найкраща юхта виходить з кінської шкіри, а воляча шкіра йде на підшви. Дуже рідко та й то найбідніші селяни чинили колись для чобіт шкіру свиней, але «свинячі чоботи» погані, вони пропускають воду, розкисають, а зимою в них мерзнуть ноги. Про «свинячі чоботи» існує поговорка: «Не дай, Боже, з Івана пана, з кози кожуха, а з свині чобіт!»

Серед наших селян в Україні трапляються добрі шевці, що вміють шити не тільки прості, а й «рантові», або «пасові» чоботи. Прості чоботи звичайно шийються з юхти-самочину. Основні прикмети простих чобіт це такі: високі та широкі халяви, одна підшва, носки овальної форми; зап'ятки (обцаси) півкруглі, широкі, низькі; підбиті залізними цвяхами або підковами. Рантові або пасові чоботи шийються з дещо кращого матеріалу, на двох підшвах, з тупими носками, вужчими халявами та значно вищими обцасами. Взагалі рантові чоботи охайніші і кращі; їх частіше можна було бачити у парубків, молодожонів та в заможніших селян. Про

пасові чоботи згадується в гуцульській співанці:

Ой, минуло дві неділі тамтої суботи,
Як ходили попід вікна пасові чоботи.

Ходаки і постולי

Крім чобіт, в Україні так само, як і в інших слов'янських народів, з давен-давна було відоме шкіряне взуття, що складається лише з підшви, краї якої загнуті догори і стягнені на підбитті ноги ликом, мотузком або ремінцем. Такий рід взуття ще й тепер зберігся в мешканців українських Карпат, а також у південних слов'ян на Балканах. Наші гірські мешканці це взуття називають морщенцями або ходаками. Про ходаки згадується в гуцульських співанках:

Я походив, поблукав коло мої кучі
І в червоних ходаках погубив онучі.

Крім цих назв, в Україні для цього роду взуття існує й турецький термін «постоли», що поширився, здається, лише за козацьких часів. Про постולי згадується в жартівливій пісні:

Розгубив я постולי, розгубив онучі,
І неслави я набрався, від дівчат ідучи.

В лісових місцевостях є «личаки», що плетуться з лика, яке звичайно дереться з липової

кори. На українському Поліссі та в Білорусі личаки збереглися ще й досі; часом вони називаються «лапті» і є символом бідності. Приповідка: «Гулі не одного в лапті взули».

Черевики

Черевики теж є дуже старим слов'янським взуттям. Вперше термін «черевики» згадується в X-му столітті Костянтином Порфірородним, як слов'янське взуття в сербських слуг. В літературних пам'ятках княжої України-Руси теж часто згадуються черевики. В «Повісті временних літ» за 993 рік написано: «... преторже чревиі руками», а в Лаврентіївському літописі за 1074 рік читаємо: «... стояше в пробошняхъ, в черевтяхъ». Очевидно черевики колись були таким же взуттям, як і постולי, тільки виготовлялися з м'якої шкіри, що її вирізували з черева тварин. Вже в XI-му столітті термін «черевики» визначав низьке взуття, що доходило до щиколодок, або лише підбиття ніг, і виготовлялося не тільки з шкіри, а й з міцних тканин, чи навіть дорогоцінної парчі. В Україні ще й досі всі види низького взуття: ходаки, личаки, постולי та навіть і черевики вважаються гіршими від чобіт, а часом це є символом бідності. Ось як про це говориться в народніх приповідках:

«Як маєш кланятися лаптю, то краще вклонися чоботу»;

«Не лупне так ходак, як чобіт»;

«Куди ти вбрався на стіл з постоломи?!»;

«Коли б мі гриз чобіт, то б і не жаль, а то ходак та ще й не так»;

«Хай у постолах гречка родить».

СПІЛЬНИЙ ОДЯГ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК

Кожух

Зима в Україні, як відомо, жартувати не любить, а тому ще з давніх-давен, готуючись до зими, мешканці України шпють кожухи. «Завірюха — треба кожуха», або «трудно літом без корови, а зимою без кожуха» — говориться у народніх приповідках. Носити зимою кожух — це старовинний український звичай. Вже у літературі XII-го століття, як ось в Уставі Студійському 1193 року, читаємо: «Отъ кожъ устроение різи же і мантие, яко кожуюхи...»

В Іпатіївському літописі під 1252 р. написано: «Кожюхъ же оловіра грецького і круживи златими плоскими ошить і сапозі зеленого хъза шити золотомъ», а в «Слові о полку Ігоревім» зустрічаємо таке місце: «... япончицями і кожуюхи начаша мости мстити по болотамъ».

В період козащини кожух був основним одягом козаків зимою; «козак — муха без кожуха», говорили козаки самі про себе. Швед Гільдебрандт, що подорожував по Україні в 1657 році, писав у своїх спогадах про козаків, що вони носять «... довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку». Той же автор, згадавши про жінок, написав: «... їх

одежою взимку був довгий кожух без покриття».

У роках 1670 і 1672 по Україні мандрував якийсь У. Вердум, здається, також швед. У своїх подорожніх записках він згадав і про кожух: «Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранчих кожушин, що сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах візерунками червоними, жовтими, гнідими та інших кольорів шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їх мові кожухом (kozuske), зимою такий кожух є основним вбранням козаків»¹).

Ще з прадавна на Україні відомі два терміни для визначення теплового одягу, пошитого з хутра: кожух та шуба. Кожухи переважно були домашнього виробу, саморобні, що шилися з вичинених овечих шкір, а шуби — це вже одяг пізнішого походження і шийються з лиса, а якщо ні, то з якогось іншого дорожнього хутра. Крім того, шуби у відміну від кожуха зверху покриваються фабричним сукном. Цікаво про це пише Гоголь у своїх «Вечорах...»: «Дивно збудовано на нашому світі! Все, що не живе у ньому, все силкується переймати та передражнювати один одного. Колись, бувало, у Миргороді один суддя та городничий розгулювали зимою у критих сукном тулупах, а все дрібне чиновництво носило просто нагольні. Тепер же і засідателі, і підкоморний відсмалили собі

нові шуби із решетилівських смушок з суконною покришкою».

Кожухи, звичайно, носили колись козаки та селяни, а шуби — пани.

«У кого кожух овечий, у того душа чоловіча, а шуба — це згуба», або:

«Ми в кожусі та при своєму дусі, а хто в лисях, той у мислях» — говориться у приповідках.

Цікавий деталь з селянського побуту приводить Олександр Кошиць у своїх «Спогадах». Говорячи про знайомого селянина з села Тарасівки, Івана Степановича, автор спогадів пише: «Свій молодій жінці зробив не кожуха, а шубу з лисиці, криту матерією. Ця шуба особливо вїлась їй у печінки, коли після «європейської масляної» почався звичайний «селянський піст» — трудове життя, та прийшлося вийти з возом і кінями на возку буряків до заводу: уся валка на весь голос виспівувала на її адресу експромпт Івана Бублія:

Будеш шуби надівать,
Будеш шуби, сиротино, надівать
Будеш, серце панувать,
Будеш, серце сиротино, панувать».

Саме слово «кожух» очевидно походить від слова «кожа» — шкіра, а слово «шуба», як доводить чех Любар Нідерле, походить від малярського «džubba», що визначає те ж саме, що і наш кожух.

Українські кожухи бувають довгі, чи власне

¹) Січинський В. Там же, стор. 106.

кожухи, та короткі, що звуться кожушанками. Довгі кожухи бувають двох типів: «простий кожух» та «кожух тулубастий». Прості кожухи носять селяни, а тулубастий заможніші селяни та переважна більшість міщан. Тулубастий кожух шиється довгий, без стану, без складок (бганок), але з великим відкладним коміром. Цей кожух рідко коли оздоблюється кольоровими шнурками або шматочками сап'яну, як це майже завжди буває з простим кожухом, за те тулубастий кожух покривається зверху сукном або черкасином і тоді він подібний до «панської» шуби.

Простий селянський кожух далеко складніший і кращий за тулубастий, і зовсім не зрозуміло, чому він зветься простим.

На Київщині та на Лівобережжі простий кожух шиється у стан, без складок, але з «вусами» або «в клинки». У цього кожуха комір стоячий, обкладений з обох боків дрібнесеньким чорним або сірим смушком. Горішня і долішня частина коміра, права пола та весь долішній край кожуха обшивається вузькою смушкою хутра. Ця хутряна оздоба зветься бабаком. Під самим коміром, на правій полі, пришивається маленький хутрянний трикутник, а до трикутника сплетеного шкіряного гудзика. На лівій полі теж під самим коміром пришивають шкіряну петельку. Більше до простого кожуха гудзиків не пришивається, якщо треба, то оперізується довгим вовняним або полотняним поясом.

На Поділлі та на Херсонщині наші селяни носять кожухи подібні до київських, але вже з бганками і великим напівкруглим відкладним коміром, з чорного баранця. Понад Дніпром люблять оздоблювати свої кожухи барвистими шнурками та клаптиками чорного сап'яну. Оздоблюються переважно плечі і груди. Такі орнаментовані кожухи носять, як чоловіки так і жінки.

На Волині існують кожухи трьох покроїв. Один із них дуже подібний на волинську свиту з великим відкладним коміром. Цей кожух вишивається на плечах, грудях та майже на кожному шві. Другий волинський кожух шиється з «станом», без складок і маленьким стоячим коміром. Цей кожух також обшивається сап'яном та барвистими шнурками. Третій кожух на Волині шиється з «станом» і малим відкладним коміром, з клинним унизу та збірками, що починаються від стану. Застібається на три гудзики або гаплички. Цей кожух своїм кроєм подібний на чумарку. На кожному з таких кожухів потрібно від п'яти до восьми гарно вичинених овечих шкір.

Кожушанки найбільше поширені на Полтавщині. За довжиною вони ледве досягають колін. Комір стоячий з обох боків, обкладений хутром, гарно вшитий стан, ззаду складки. Дрібнесеньким сивим смушком обкладені кінці рукавів, поли та весь низ. Ці кожушанки там звуться «венгерками».

Найкращим кольором кожуха для жінок вважається білий, бо й справді спеціально білені кожухи виглядають дуже імпозантно, а особливо, коли вони ще розшиті кольоровими шнурками та барвистим сап'яном.

Чоловічі кожухи, крім білих, бувають ще й червоні та чорні. Чорні — дублені, вони хоч і не такі гарні та проте значно практичніші й витраваліші щодо води. Ріжниця поміж чоловічим і жіночим кожухом буває хібащо тільки в кольорі та й то не завжди. Правда, жіночі кожухи шийються охайніше і барвисті оздобы трапляються на них частіше.

Про те, яке велике значення має кожух у селянському побуті України, свідчать численні народні приповідки:

«До Святого Духа не скидай кожуха, а по Святому Дусі ходи далі в кожусі».

«Обіцяв пан кожух та тільки слово його тепле».

«Козячий кожух та вербові дрова — смерть готова».

«Іде зима, а кожуха нема, чоботи ледащо і купити нема защо».

«Кожух та свита та й душа сита».

«Зимою без кожуха бере сукруха».

«Вітер каже: «гу-гу-гу! Сім свит продму!» А кожушана латка лежить тихесенько в кутку та й каже: «А мене не продмеш!» Тоді вітер розсердився та й, надувшись, відповідає: «Мовчала б уже там, коли тебе ніхто не зачіпає. Тут не про тебе річ!» ...

Слово «кептар» походить від румунської мови і значить «груді». Кептар — це коротка кожушанка без рукавів. Такого роду одягу носили все українське населення карпатських гір, як на східньому, так і на західньому схилі. Такий же одяг носить гірське населення Семигороду, Румунії та Сербії. Мешканці нашої Буковини оздоблюють свої кептарі гарним різнобарвним вишиттям вовняними або й шовковими нитками. Іноді замість вишивок трапляється нашиття з різнокольорового сап'яну, що утворює дуже вибагливий і пишний візерунок. Особливо великі майстри орнаментувати свої кептарі сап'яном є гуцули і то не тільки буковинські, а й галицькі та закарпатські. Бойки носять менше оздоблений кептар, а в лемків орнаментация на кептарях трапляється рідко.

Крім орнаментации, кептарі відзначаються у різних місцевостях різним кроєм. Наприклад, гуцули шийють свої кептарі з невеличким стоячим комірцем, без стану — «мішком». Бойки часто шийють кептарі з відкладним коміром, з чорної або білої кожушини і завжди в «стан», з короткими полами, що ледве доходять нижче пояса. Лемківські кептарі подібні до бойківського крою.

Захищаючи від холоду спину, боки та груди, і залишаючи при цьому вільні руки для роботи, кептар став постійною одягою протягом цілого року мешканців українських Карпат. В

умовах гірського життя при різкому кліматі, де часто раптово змінюється вітер, опади і температура — кептар став дуже практичним одягом, як для чоловіків, так і для жінок.

Свита

Свита так само, як і кожух, є дуже стародавнім одягом, і вже в XI-му столітті була поширена серед усіх прошарків княжої України-Руси. З життя преподобного Теодосія довідуємось, що він «въ единой свите си пребеваше», або «одежа его бе свита...», а в Лаврентіївському літописі під роком 1074 про якогось ченця Ісака говориться «и облачася въ власянину и на власянину свиту...»

На колоні Трояна в Римі «варвари» з півночі (треба думати, що то були слов'яни) зображені в одному одязі, яке нагадує нашу свиту. З малюнків Рігельмана видно, що у XVIII столітті селянська свита мала вже той самий вигляд, що й тепер²⁾.

Сучасні українські свити можна поділити на три основні види, а саме: з вусами, з рясами та зі зборами. Свита з «вусами» буде, мабуть, найстарша; тепер вона ще затрималася тільки на

²⁾ Рігельман Олександр (1720-89) — український історик німецького роду, в роках 1741-43 жив серед запорожців. Залишив працю: «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» (1778); велику цінність мають тут малюнки українського вбрання з XVIII століття.

Поліссі, зрідка трапляється в Галичині та на Підкарпатті. Власне «вусами» називаються клинці, які вставляються з обох боків свити. Їх може бути по одному, або по два на кожному боці. Отже, «вусів» у свиті може бути два або чотири: чим більше «вусів», тим ширша свита. Другий вид свити — це свита з «рясами»; ряси — це складки. Дуже імовірно, що мода на ці «ряси» прийшла до нас з Персії, або з Туреччини. В таких свитах, замість клинців, з обох боків вшивають шматок сукна, зібраний у хвилясті складки — «ряси». В умовах селянського побуту такі «ряси» колись виготовлялися досить оригінальним способом. Склавши шматок сукна такими «рясами», кравець змочував його водою і клав на дошку, що лежала на гарячій печі, накривав другою дошкою, а зверху навалював три мішки збіжжя. Під таким пресом сукно висихало і складки загладжувалися так міцно, що вже ніколи не розходилися. Цей вид свити зустрічається по всій Україні, а найбільше поширений понад Дніпром. Третій вид свити — це свита зі зборами. Ця свита найновіша і найбільше поширена, а особливо на Херсонщині та на Лівобережжі. Свита зі зборами дуже подібна на чемерку, бо вона, як і чемерка, шиється «у стан» з великою кількістю складок нижче талії.

Найдовші та найширші свити носять на Харківщині та на Дніпропетрівщині, а найкоротші та найвужчі — на Поліссі. Щождо Галичини, то населення підніжжя Карпат має довгі свити,

а карпатське навпаки: весь одяг має короткий. Колір свит також не скрізь однаковий. На Поліссі та на Лемківщині носять сірі свити, хоча є тут багато й білих свит. Павло Чубинський³⁾ визначив межу поширення білих свит на північ від лінії Житомир-Брестя-Литовське. Цей кордон ще й досі не змінився та все ж слід відмітити, що сіра свита все більше і більше витискає білу. Це можна пояснити тим, що сіра свита практичніша і значно дешевша.

Вся середня і південна смуга України знають тільки чорну та темnobрунату барви селянських свит, тобто природній колір овечої вовни, чорних овець. Нова свита, зі свіжотканого сукна якийсь час буває чорна, а потім під впливом сонця, вітру і дощу рудіє і стає темnobрунатою. В Галичині фарбували колись свої свити, очевидно з білої вовни, на червоний колір, а тому ця частина України називалася «Червона Русь», як думають деякі автори⁴⁾. Матеріалом для фарбування домотканої вовни була там марена красильна⁵⁾, а також кошеніля⁶⁾.

Орнаментация свит, оздоблювання вишиттям, чи нашиттям теж не по всій Україні однакова.

³⁾ «Труды экспедиции...», том VII, стор. 421.

⁴⁾ Вовк Хв.: Студії..., стор. 157.

⁵⁾ Марена красильна (*Rubia tinctorum* L.), коріння цієї рослини багате на олізорин та пурпурин і дає гарну червону фарбу.

⁶⁾ Кошеніля або черчик (*Coccus*) — комахка з родини попелиць. З висушених самичок добувають добру червону фарбу. На Україні живе черчик кулястий на листях дуба, він дає червону фарбу «алькермес».

Наприклад, на Лівобережжі свити не мають оздоб у вигляді вишивок, барвистих шнурків, петельок, чи спеціальних гудзиків, лише іноді трапляється обшивка вузькою шкіряною стрічкою та ще «вилоти» на рукавах. На Київщині та на Волині з'являється досить бідна орнаментация у вигляді кольорових шнурків навколо кишень і коміра. На Поділлі та на західній Волині ми вже зустрічаємо свити розкішно вишиті червоними шnurками, а в Галичині, крім шнурків, на свиту нашивають металеві декоративні гудзики.

Запинають свиту справа наліво, застібають з лівого боку на шкіряний гудзик. На Київщині в останній час були поширені «свити на гапличках», що застібалися на металеві гачки. Комір свити високий стоячий, але не скрізь, бо в Галичині, наприклад, шиють свити з великим відкладним коміром. Рукава рівні і одномірні: верхня і долішня частини однакової ширини.

Все це опис чоловічої свити, а свита жіноча має деякі свої особливості. Перш за все слід відмітити як позитивний факт, що жіноча свита значно архаїчніша ніж чоловіча. Це одна з прикмет позитивного консерватизму наших жінок, що завжди уважно ставляться до звичаїв своїх предків. Жіноча свита по всій Україні не знає ні «риз», ні «зборів», а скрізь шиться тільки з «вусами». Виріз для коміра жіночої свити робиться заокруглений та значно ширший ніж у чоловічій свиті, щоб видно було намисто та дукачі. Сам комір стоячий, дуже

низенький, а на кінцях перед пазухою сходить на рівень. Відкладний комір до свити пришивають не тільки в Галичині, а й на Київщині. Рукава жіночої свити ще й тепер часто шиються з вирізаними «закаврашами» (або «закарвашами»), але в більшості випадків обмежуються тільки невеличкою обшивкою з чорної шкіри або червоного сап'яну. Поли жіночої свити робляться широкими і скошуються так, щоб права пола далеко заходила на ліву і прикривала її.

Улюблений колір свит для всіх жінок в Україні є білий, хоча є багато і чорних свит, але чорна свита завжди вважається гіршою. Жіночі свити ліпше оздоблені кольоровими шнурками ніж чоловічі. В Галичині та на Буковині жінки, а тим більше дівчата вишивають свої свити кольоровою вовною; вони кладуть невеличкі візерунки на комірі та ззаду на «вусах».

Свита — це найстародавніший і найпоширеніший верхній одяг українських селян, часто згадується в народніх приповідках та в жартиливих дотепах, як ось:

«На панові шовчок, а в животі щолчок, а в нас хоч свита та душа сита»;

«Цур тобі, пек тобі, як запишався, що в нову свиту вбрався»;

«На свиті вбогого стільки лат, як на селі хат»;

«Найкращий парубок Микита, що на ньому сіра свита».

Крім свити, з саморобного овечого сукна наші селяни ще шили й інший одяг, що його етнографи вважають за різновидність свити.

Козачка. Коротка верхня одежа, що ледве доходить до колін. На рукавах невеличкі «закавраші»; комір високий, стоячий, а замість фалд дрібні збори. Козачки носять і чоловіки, і жінки. Це дуже гарний і зручний одяг, а особливо, коли він пошитий з тонкого фабричного сукна.

Семряга. На Волині, а особливо на західній її частині, поширені сірі свити, покроєні зовсім так, як і полтавська козачка, але кількість зборів «у стані» значно більша. Такі свити називаються семрягами можливо тому, що шиються з сірого сукна. Коли дивитися на семрягу з переду, то вона своїм виглядом нагадує довгополий «європейський» сюртук і відрізняється від нього лише тим, що вилоги на грудях покриті зверху тонким сукном якоїсь яскравої барви: червоної, синьої, чи блакитної. Іноді барвисте сукно заміняється кольоровими шнурками, що утворюють вибагливий гарний орнамент. Рукава семряги мають закавриші, що теж, як і вилоги, обкладені барвистим сукном або кольоровими шнурками. Крім того, на спині семряги по швах проходять кольорові шнурки або тасьми, творячи своєрідний візерунок.

Семряга згадується в народніх приповідках, як ось:

«Хоч у семрязі аби в добрій зв'язі»;

«Своя семряга не важка».

Сукман. На Холмщині сіра або й чорна свита з червоними вилогами, відкладними рукавами і червоною вишивкою на «стані» (талії) називається сукманом. Сукман шиється з фалдами та з цілим шматком сукна, що проходить від коміра до самого долу свити. В останній час сукмани трапляються рідко, вони вже виходять з моди.

Манта. В північно-східній частині Басарабії ще й тепер носять тулубасті, пошиті «мішком» свити, які називаються мантами. Манта відрізняється від інших свит ще й тим, що на спині до коміра пришивається великий чотирикутний шматок сукна, що заміняє собою каптур на випадок негоди.

Гугля. На Гуцульщині також шиють тулубасту свиту з каптуром. Цю свиту гуцули називають гугля, або так само, як і в Басарабії, — «манта». Гуцульська гугля шиється з білого сукна і обшивається на швах жовтими шнурками. Кінці тих шнурків, які пришиті спереду, називаються бовтицями. Бовтиці призначені для того, щоб тримати гуглю на плечах, коли каптур відкинуто назад.

Гугля — це дуже старий вид одягу, що колись був у щоденному вжитку наших предків, а тепер вживається на Гуцульщині та й то лише, як ритуальний одяг на весіллі. Молода на гуцульському весіллі повинна бути одягнена в білу гуглю. Для молодого гугля хоч не обов'язкова та про те бажана, а тому якщо є можливість, то й молодий пишається гуглею.

Поза весіллям рідко коли носять гуглю, звичайно її переховують в родинній скрині, як пам'ятку про шлюб.

Чуга. На Закарпатті ще й тепер улюбленим одягом, як чоловіків, так і жінок є чуга або гуня. Чуга — це короткий, не довший ніж по коліна одяг без коміра, а тільки з вирізом для шиї, що обшитий шкірою або червоним сукном. Рукава довгі і рівні без будь-яких оздоб. Чуга тчеться з овечої вовни таким способом, що зверху виглядає як велика овеча шкіра з довгою вовною, а всередині густа тканина. Отже, чуга подібна на вивернений кожух. Чуги робляться для жінок білі, а для чоловіків чорні. Українська закарпатська чуга нагадує кавказьку бурку.

Лемківська чуга. Верхній одяг, що його лемки називають чугою, нічого спільного не має з чугою Закарпаття. Лемківська чуга — це довга і широка свита та з довгим коміром, що часом сягає аж до пояса. Той величезний комір, а іноді й рукава оздоблені білою бахромою з білої овечої вовни. Сама ж чуга завжди шиється з чорного сукна. Рукава лемківської чуги зшиті і в них руки не просовуються, вони заміняють собою торби, в яких складаються харчі та інші дрібні речі на випадок дороги. Отже, лемківську чугу носять наопашки.

Колись на Слобідській Україні, ще за часів городового козацтва, козаки носили так звану опошень, або опошняк — це було щось подібне на сучасну лемківську чугу.

Опанча. Колись опанча, або японча була поширена по всій Україні як верхній дорожній одяг, а тепер вона затрималася лише на Поділлі. Це довга, аж по кісточки, свита з каптуром, оздоблена кольоровими шнурками по швах на спині та на полах, а також на кінцях рукавів і на каптурі. Одягається опанча тільки в дорозі, звичайно восени або взимку.

Кобеняк. Це довга і широка тулубаста свита з каптуром і великим відкладним коміром. Одягається кобеняк поверх кожуха на випадок великого снігу, морозу чи дощу. Тому, що цей одяг призначений для негоди, він шиється з найгіршого грубого сукна, але сукна густо витканого, щоб, потрапивши під дощ, кобеняк не пропустив воду. Сама назва «кобеняк» імовірно східного походження, поширена на Київщині, Волині та частково на Поділлі. Часом кобеняком називають каптур, а самий одяг просто свитою і тоді виходить уже не «кобеняк з каптуром», а «свита з кобеняком».

На Херсонщині такий одяг називається «керея» — це слово татарського походження. На Полтавщині таку свиту шиють з сірого овечого сукна і називають українським словом «сіряк». «Ні холодно, ні душно: як на святках у сіряках» — каже народня поговорка, записана в селі Зінків на Полтавщині. Тут мають на увазі різдвяні Святки, коли стоять великі морози, йдуть сніги, то сіряк поверх кожуха і створює таку атмосферу, коли ні холодно, ні душно.

Цікаво, що гетьман Кирило Розумовський у

спеціальній шафі, яка стояла в його кабінеті, зберігав свій кобеняк і сиву шапку, як спогад свого минулого. Проф. А. Брікнер⁷⁾ пише про такий випадок: одного разу до гетьмана прийшов кравець з рахунком на велику суму грошей. Виявилось, що гетьманич Андрій одних лише жилетів має кілька сот. Розгніваний батько схопив сина за руку, повів у кабінет і показав йому свій кобеняк і сиву шапку. «Ось, що носив я, коли був молодий, — сказав гетьман, — чи ж не сором тобі так безглуздо тратити гроші на ганчір'я?!» «Ви, тату, іншого одягу і носити не могли, — байдуже відповів гетьманич, — згадайте, що між нами велика різниця: ви син звичайного козака, а я син гетьмана України!» І це була влучна відповідь.

Ще одна історія пов'язана з кобеняком. На відомій картині Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа до турецького султана» намальований кобеняк. Російський публіцист, Олексій Суворін, що бачив кілька ескізів цієї картини без кобеняка, на персональній виставці Рєпіна в Петербурзі побачив останній варіант картини з кобеняком — йому це не сподобалось і він 1-го грудня 1891 року написав листа до Рєпіна: «Хочеться звільнитися від враження, що залишилося в моїй голові від картини старої редакції, де не було... халата, що висить з правого боку. Бен-тежить мене цей халат, і я питаюся себе, навіть він тут і що він собою зображує і яка його

⁷⁾ Брикнер А.: «Быть малоросійского дворянства XVIII века».

роля? Хочу пояснити собі це і не можу».

Одержавши цього листа, Репін у той же день відповів: «З правого боку висить не халат, а кобеняк з відлогою, дуже характеристична річ... Якби Ви бачили всі метаморфози, що проходили в мене тут в обох кутах картини!.. Чого тільки тут не було?! Була і кінська голова; була і спина в сорочці; була чудова фігура, що сміялася — все не задовольняло, поки я не зупинився на цій дужій, простій спині — мені вона сподобалась і з нею я вже швидко привів всю картину в повну гармонію... Я переконаний, що тепер у цій картині не потрібно ні додавати, ні віднімати жадного штриха».

Як бачимо, Репін добре розумівся на українському історичному одязі і це йому допомогло створити такий безсмертний шедевр образотворчого мистецтва, як славнозвісні «Запорожці...»⁹⁾.

⁹⁾ Яворницький Д. И.: «Как создавалась картина „Запорожцы“. Репин», том 2, 1949, стор. 66.

ВЕРХНІЙ ОДЯГ, ЩО ШИЄТЬСЯ З КРАМНОЇ МАТЕРІЇ

Чемерка або чумарка

Цей одяг значно пізнішого походження ніж свити з овечого сукна. В старих літературних пам'ятках ніде не зустрічаємо подібних назв. Польський етнограф, Лукаш Голумбіовський, що досліджував український народний одяг, твердив, що чемерка є одягом перського походження і потрапила до нас тоді, як Україна мала посередній, через Кавказ, зв'язок з близьким Сходом, а це було в період козаччини. Існує ще одне і, як мені здається, реальніше припущення, що чемерку принесли з собою в Україну череміси, так називали колись кабардинців. Як свідчить Володимир Антонович, череміси були переселені на початку XVIII століття до маєтку князя Витовта на річці Сліпород на Київщині і ось тоді вони й могли принести з собою чемерку. Є ще й третє припущення, що чемерку привезли з собою чумакі, які їздили на Дін по рибу та в Крим по сіл, а через те, мовляв, цей одяг ще називається «чумарка» від слова «чумак». Так чи інакше, але чемерка або чумарка добре відомий одяг по всій Україні і давно вже він зробився народним одягом.

Чумарка шиється з легкої тканини; звичайна довжина чумарки дещо нижче колін. Рукáва вузькі без відлогів, комір стоячий. Головна прикмета чумарки — це добре вишитий «стан» (талія) і навколо стану дрібні збори. Чумарка завжди буває однобortoю і застібається посередині грудей на гаплички.

В останній час в Україні було модно шити кожухи чумаркою з відкладним хутряним коміром. Автор цих рядків з таким кожухом-чумаркою причумакував з України аж до Лондону, а тут, що правда, не модно носити такі кожухи.

Чемліт

Це теж одяг перського походження, що був відомий в Польщі та в Україні вже в половині XVI-го століття. Чемліт шиється з тонкого фабричного сукна білого кольору, з коміром та відлогами на рукавах, що оздоблені чорним оксамитом, а часом і вишиті барвистими вовняними нитками.

Чемліти були колись переважно жіночим одягом. Тепер цей одяг є великою рідкістю і трапляється тільки в околицях Києва.

Полотнянка

Полотнянка — це свита, яка шиється не з сукна, а з полотна. Найбільше поширені полотнянки в околицях Львова та далі на захід

в Галичині. Через те, що полотнянку можна прати, її часом одягають і зимою поверх суконної свити і це надає одязі святкового вигляду.

Юпка

Юпка — це верхній одяг жінок, що своїм виглядом нагадує свиту тільки вона шиється не з овечого сукна, а з черкасини або китайки. Шиється юпка без коміра, з вузькими довгими рукавами, а ззаду з «вусами» такої самої будови, як у жіночої корсетки. Бувають юпки довжіння три, п'яти і до семи «вус». Колись ті «вуси» були прикметою заможності: чим багатша жінка або дівчина, тим «вусів» було більше. За кордонських часів юпка оздоблювалась «золотими узороччям», а тепер обшивається лише чорним або темночервоним оксамитом.

Крій юпки дуже подібний на крій жіночої корсетки, тільки юпка довша і шиється з рукавами, а корсетка, як відомо, коротша і без рукавів. Про таку юпку згадує Микола Гоголь в «Ніч під Різдво», він пише: «А як піде бувало, Солоха у празник до церкви, надягнувши яскраву плахту з китайчатою запаскою, зверху неї синю юпку, на якій ззаду нашивалися золоті вуса...»

Тепер уже юпки з «золотими вусами» не зустрічаються зовсім, але юпки оздоблені оксамитом трапляються ще досить часто н

Київщині та на всьому Лівобережжі. Можна сподіватися, що мода на такі юпки ще повернеться в Україні, бо ж це одяг дуже гарний і вигідний, а особливо для дівчат.

Колись були ще «байкові юпки», що їх шили з зеленої або червоної байки. Така юпка обшивалася вся від гори до низу «мушками» — клаптиками червоної матерії, якщо сама юпка була зелена, або навпаки — нашивалися зелені «мушки», якщо юпка була червона. Цей досить оригінальний вид юпки тепер уже є великою рідкістю.

Жупан

Жупан — це типовий одяг козацьких часів на Україні, що, на жаль, дуже мало зберігся серед сучасного населення. Про походження назви цього одягу ще й досі немає певної думки: одні її виводять від латинського «jupa», а інші від татарського «зубун»¹⁾. Останній варіант правдоподібніший, бо ж жупан є одягом східного, імовірно, іранського походження. Український жупан подібний на бешмет, що є одягом іранських племен на Кавказі.

Жупан шився з синьої китайки або з доброго сукна фабричного виробу. Крій чоловічого жупана буває двох видів: жупан без коміра, що нагадує свиту, і однобортний жупан зі сто-

ячим коміром, з «вусами» ззаду, що нагадує чемерку. Жіночий жупан був набагато кращий ніж жупан чоловічий, хоча жіночий жупан своїм кроєм подібний до звичайної свити. Шився жіночий жупан з тонкого сукна блакитного або темночервоного кольору, з двома «вусами», що оздоблювалися золотими шнурками або позументами. Такими ж оздобами іноді обшивалися і всі шви на жупані. Такі жупани були лише парадним одягом, що вбирався з нагоди якоїсь небуденної okazji.

Комір жіночого жупана був відкладний, заокруглений і обшивався чорним або темновишневим оксамитом, а часом були коміри і з бобрового хутра. Відвороти на грудях обшивалися парчею, або тим самим матеріалом, що ним обшивалися закавраші на рукавах, найчастіше це був оксамит.

Як жіночий так і чоловічий жупан був не селянським, а козацьким і шляхтянським одягом. Про це свідчать не тільки малюнки Рігельмана та старовинні портрети української військової старшини і шляхти, а й народні приповідки, що, як відомо, завжди відзначалися не абиякою точністю у визначенні. Отже, народні приповідки про жупан є такі:

«По неволі пан у жупані ходить, бо свити не має»;

«Який пан, такий і жупан»;

«Знайте нас, що ми голі та в жупані ходимо»;

¹⁾ Вовк Хв.: «Студії...», стор. 158.

«Хоч поганий та в жупані». Іншими словами: «Хоч поганий, але пан».

«Вбрався в жупан та й думає, що пан»;

«Не жне, не косить, а жупан носить»? — за-
гадка.

Капота

Серед міщанок західніх земель України подекуди ще й досі зберігся верхній одяг, що називається капота. Своїм кроєм і виглядом капота подібна на жіночий жупан. Капота так само шиється до двох «вусів» по боках спини і так само розшивається позументами по швах, але має дуже довгий і широкий заокруглений комір з сивої кожушанки. Такою ж кожушанкою обшивалися і поли каптана та ввесь низ навколо.

Шиється капоту з сукна, але завжди темнішого кольору ніж жупан. Капота має великий викот біля шиї, щоб видно було намисто та дукачі.

Каптан

Відомий дослідник запорізької старовини, Дмитро Яворницький, у своїй цікавій праці «Запоржжє в останках старини и преданиях народа» докладно описує запорізькі кармазини, називаючи їх «каптани». Він пише: «З Ніко-

поля мені треба було їхати просто на захід, до місця бувшої, п'ятої з черги, Запорізької Січі, Чортотлицької. По дорозі я завернув у село Лапинку, щоб побачити тут селянина Мокія Лося, нащадка одного із запорізьких козаків, у якого зберігався запорізький одяг. Мокія Лося я розшукав швидко, та тільки не швидко домовився про відступлення мені запорізького одягу. І то сказати, запорізький одяг у теперішній час вважався такою рідкістю, за яку можна було б віддати великі гроші, щоб тільки подивитися на нього. У всякому разі, щодо мене, то я шість років їздив по Запоріжжю, шість років уперто шукав нагоди побачити запорізький одяг і тільки у Мокія Лося вперше побачив його, але й то все ж таки не повністю. Мокій Лось зберіг два каптани і пояс запорізький. Обидва каптани однакового покрою і ріж-
ниці між ними тільки в розмірі: один зроблений для козака високого росту, другий — для козака середнього росту. Обидва пошиті з червоного сукна бурякового кольору, на клітчатій, перського виробу, підкладці. Обидва дуже широкі в плечах і дуже вузькі в перехватах (стан, талія), обидва застібаються на грудях з допомогою шовкових петель і шовкових же гудзиків. Рукава у каптанах взагалі досить вузькі, до кінця ще більше звужені; у самому кінці, з нижнього боку, проти долоні, кожний із рукавів має розріз у чверть довжини, а через те ці кінці легко відвертаються назад (називаються «закаврашті»); вони обкладені темноблакит-

ним оксамитом і застібаються у розрізах металевими гапличками. З кожного боку каптана поміж швів вставлено по одній кишеньці. Покрій каптанів до деякої міри нагадує каптан, що ще й тепер є в ужитку чорноморських козаків. Із двох каптанів більший зберігся краще, менший гірше: він увесь майже з'їджений мілью. Це ті самі каптани, що носилися запорожцями під так званою черкескою²⁾ або під кунтушем, довгим і широким одягом з відкидними рукавами або вилітами».

З цього докладного опису бачимо, що каптани-кармазини, або ще інакше вони називалися «піджупанники», були досить гарним одягом запорозьких козаків. Був це одяг тільки чоловічий; жінки піджупанників не носили.

В одеському публічному музеї старовини зберігалися портрети двох братів-запорожців, Івана і Якова Шиянів. На тих портретах обидва запорожці стоять з відкритими головами і шапки тримають в руках; одягнені вони в такі ж самі червоні каптани, які бачив Яворницький у Мокія Лося. У Івана Шияна каптан підперезаний широким поясом з червоного шовку, а зверху на каптан одягнутий кунтуш. Другий брат, Шиян Яків, зверху каптана одягнув жупан і теж підперезався червоним поясом, але у нього підперезаний не каптан, а жупан.

Ці обидва портрети були свого роду документами, які свідчили про те, яким насправді

²⁾ Жупаном — О. В.

був одяг запорозьких козаків. Було відомо, що портрети писані з натури в місті Нікопіль року 1784 — в той час, коли ще козацькі традиції були живі в Україні. Яка доля тих портретів тепер, не відомо.

Кунтуш

Кунтуш, як верхній одяг військового та шляхетського станів, з'явився на Україні в середині XVI-го століття. Дехто з дослідників думає, що ми, українці, кунтуш запозичили від турків або від татар і це нам здається дуже імовірним, бо ж безпосередніх зв'язків з турками і татарами в Україні ніколи не бракувало. Хведір Вовк вважає, що кунтуш перейшов до нас від поляків.

Характеристичною особливістю кунтуша є довгі і вузькі рукава з широкими прорізами повздовж. Через ці прорізи просувалися руки, а саміж рукава звисали додолу, або їх відкидали через плечі на спину. Шляхта і високі козацькі старшини шили свої кунтуші з шовкових або парчевих дорогих тканин. Інші прошарки населення, для яких такі кунтуші були задорогі, шили цей одяг з тонкого сукна. Суконні кунтуші обшивалися галунами та кольоровими шнурками.

Кунтуші були не тільки чоловічим, а й жіночим одягом. Ріжниця поміж чоловічими і жіночими кунтушами полягала в тому, що чоло-

віки одягали під кунтуш жупан або піджупанник і вузькі рукава того одягу просовувалися у подовжні розрізки кунтушових рукавів. Жінки під кунтуш жупан не одягали, а пришивали додаткові вузькі рукава з іншого матеріалу, іншого і якістю, і кольором. Одягнувши додаткові рукава на руки, жінка просовувала їх у подовжні розрізки кунтушового фальшивого рукава. Отже, жіночий кунтуш мав аж дві пари рукавів: одна пара справжніх, а друга фальшивих.

Кунтуші трималися в Україні досить довго, і тільки в самому кінці XVIII-го століття цей одяг вийшов з моди.

Люлька

Як ми вже згадали про одяг запорізьких козаків, то не можемо поминути й люльки. Люлька в козака служила не тільки знаряддям для курення, а була предметом гордості та навіть символом козацької честі. То ж не даремно Микола Гоголь, змальовуючи козака-лицаря, Тараса Бульбу, кульмінаційний момент свого оповідання завершує люлькою:

«Стій! — випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька попалася в руки вражим ляхам! І схилився старий отаман і почав шукати свою люльку з тютюном, свою нерозлучну товаришку на морі; на горах і долах, в поході і вдома».

Так сказав Тарас Бульба, вириваючись з поль-

ського оточення, і через цю ж люльку потрапив до ворожого полону.

У своїй поемі «Гайдамаки» наш великий поет Тарас Шевченко, змальовуючи пожарище в Лисянці, подає такий образ:

«...кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють отак курить...»

А в стародавній пісні про славетного гетьмана Петра Сагайдачного співається:

«...попереду Сагайдачний,
Що проміняв жінку на тютюн та люльку
Необачний!»

Один із найкращих знавців козацької старовини, Дмитро Яворницький, писав колись, що запорожці знали два види люльок: коротенькі люльки, що їх козаки називали «носогрійками» і «люльки-обчиські» чи інакше люльки товариські з чубуками в три аршини довжини. «Обчиські» люльки вживалися запорожцями за часів спокою або на довгих стоянках, коли козаки могли спокійно собі лежати десь у вільному степу біля вогнища, розповідати цілі епопеї своїх пригод та розкурювати люльки з довгими чубуками. У походах козаки курили з носогрійок, бо ці люльки зручніші в дорозі і менше витрачають тютюну. В народній пісні співається:

А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Пригодиться...

Про люльку не забули і в народніх приповідках, як ось:

«Посідаймо на пеньки та закуremo люльки, щоб горілка пиласть і вдома жінка не журилась!»

Люльки, як об'єкт народнього мистецтва, зберігаються ще й досі на Гуцульщині, там вони робляться з мосяжною і мельхіоровою бляхи, зрідка трапляються і відлиті люльки. Цікавим зразком є люлька-«путилівка», що виробляється в селі Путилі, Чернівецького повіту.

Місце з'єднання кришки з люлькою іноді оздоблене плоским гребенем або вінчиком. Вінчики звичайно закінчуються голівкою птаха або коника. Кришки люльки теж бувають з прикрасою, зробленою з вузького пояса бляхи «кучерями», що виконані дуже майстерно.

Невід'ємною частиною люльки є багатоорнаментована протичка для проколювання туга набитого в люльку тютюну. Протичка прикріплюється ланцюжком, «ретязком», до череса.

До предметів, що пов'язані з люлькою, належить і кресало. Кресала звичайно бувають сталеві, вони відливаються у вигляді песика, коника, або стилізованої гадюки, чи птаха.

Гуцульщина — це, здається, єдине місце в сучасній Україні, де ще народнім способом виробляються та гарно орнаментуються люльки та все те, що до них потрібне.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ ОДЯГ

Підсумки

Вся праця про український народній одяг розподіляється на такі розділи: Вступ; Матеріяли, з яких виготовляється народній одяг; Жіноче вбрання; Чоловіче вбрання; Спільний одяг для чоловіків і жінок; Верхній одяг, що шиється з кранної матерії.

У вступі автор коротко розглядає ті фактори, які звичайно мають вплив на формування народнього побуту взагалі, а на одяг зокрема. Найголовніші з тих факторів такі: зовнішнє оточення, або природні умови, де проходить життя народу; культурна спадщина, тобто духова і матеріальна традиція народу; вплив сусідніх культур; мистецькі здібності народу. Але не всі ці чинники з однаковою силою впливають по всій території України, а тому одяг такий само, як й інші види народнього мистецтва, має місцеві відмінності. Найбільше відмінностей зустрічається в пограничних районах, де вплив сусідніх народів є найбільший. Центральні ж райони України найповніше зберегли національні прикмети, як в народньому одязі, так і в інших видах мистецтва.

Український національний одяг має такі характеристичні риси: нечисленність частин

убрання, простота крою, перевага білого кольору, спокійні барви прикрас та відсутність зайвих оздоб, а найголовніше те, що в усьому відчувається почуття міри.

Основою мистецького стилю українського національного одягу є стиль барокко.

У розділі: «Матеріали, з яких виготовляється народний одяг» автор звертає увагу на те, що клімат України є досить суворий і населення потребує теплого одягу не менше, як на шість місяців у році. Найважливішим матеріалом для верхнього одягу завжди було хутро свійських і диких тварин. Для одягу щоденного вжитку використовуються тканини з льону, коноплі та овечої вовни. В Україні завжди широко вживалися шовкові тканини, а також парча й оксамит.

У розділі: «Жіноче вбрання» автор говорить про те, що за нашим народним звичаєм дівчата завжди носили довгі коси. Перше плетіння коси відбувається з урочистими обрядами, коли дівчині сповняється шість років життя. А найурочистішим моментом українського народнього весілля є розплітання дівочої коси.

Поверх заплетених кіс дівчата в Україні носять вінки з живих квітів. Оздобою шиї дівчат і молодий є намисто і дукачі. За старим українським звичаєм хрещений батько дарував золотий дукач своїй похресниці в першу річницю хрестин.

Далі говориться про такі частини жіночого одягу: сорочку, яка звичайно вишивається бар-

вистими нитками; плахту — рід нижнього одягу, що заміняє спідницю; попередницю або фартух; корсетку; традиційне жіноче взуття — червоні чобітки з сап'яну.

В розділі: «Чоловіче вбрання» автор розповідає про стародавній звичай першого підстригання хлопця у віці від чотирьох до шести років і про врочисте гоління бороди, коли юнакові скінчилося 16 років. Підстригання — це символічний обряд переходу від дитячого віку до юнацького, а перше гоління — перехід від віку юнацького у вік дорослого чоловіка. Далі говориться про такі частини чоловічого народнього одягу: шапка, чоловіча вишита сорочка, чоловіча корсетка, штани і шаравари, пояс, чоботи.

В розділі: «Спільний одяг для чоловіків і жінок» автор описує такий вид одягу, що його носять взимку, або і в літній час в період негоди. До такого одягу належить кожух, про який згадують історичні хроніки ще з 1193 року. Шийються кожухи з ведмежих, лисячих або овечих шкір, вовною всередину. Кожухи носяться тільки в час зими по всіх місцевостях України.

Кептар — це коротка кожушина без рукавів. Цей вид одягу носить все українське населення Карпатських гір. Кептар ще зустрічається у гірського населення Семигороду, Румунії та Сербії.

Свита — це дуже стародавня форма одягу; про нього згадується в історичних хроніках за

1074 рік. Цей одяг у великому вжитку населення України є ще й тепер. Світ є кілька типів і кожний з тих типів має свою окрему назву. Всі типи світ в стародавній Україні шилися з грубого овечого сукна домашнього виробу.

В розділі: «Верхній одяг, що шиється з крамної матерії» автор описує ті форми українського традиційного одягу, які шиються з тонкого сукна фабричного виробу, а також з таких матеріалів, як шовк, оксамит і парча. Цей тип одягу є значно пізнішого походження і початок його в Україні сягає не далі XV-го століття. Такий тип одягу носила переважно українська шляхта та козацька старшина. Кінчається цей розділ описом люльки, яка була колись нерозлучною супутницею старого українського козака і яка часто згадується в українському фольклорі та в творах українських письменників. Тепер в Україні люлька вже давно вийшла з моди.

Автор уважає, що український народний одяг не можна розглядати ізольовано від народнього побуту і народньої творчості, а тому всі розділи цієї праці розглядаються в тісному зв'язку з народніми звичаями, традиційними обрядами і фольклором.

Лютий, 1966 року.

«Затишок»
Wetherby, Yorks
England

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алферов А. и Грузинский А. «Допетровская литература и народная поэзия». Изд-ние 9-е, 1917.
- Ал. П. «Новое прибавление к слов. церковному», 1818.
- Аничков Е. В. «Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян». Ч. I. «От обряда к песне». СПб., 1903.
- Аничков Е. В. «Язычество и древняя Русь». СПб., 1914.
- Аничков Е. В. «Микола угодникъ и св. Николай». Опытъ литературной критики въ области народныхъ сказокъ и пѣсень». 1892.
- Аненковъ Н. И. «Ботанический словарь». СПб., 1878.
- Афанасьевъ А. Н. «Поэтическое воззрения славян на природу». Том II, 1868; том III, 1869.
- Арциховский А. В. «Культурное единство славян в средние века». «Сов. этнография» I, 1946.
- Берман И. «Календарь по народным приметам. Зап. Импер. Русск. Геогр. Общества». Том 5, 1873.
- Бессараба И. В. «Материалы для этнографии Херсонской губ.». СПб., 1916.
- Бодянский О. М. «Краткое описание о Козацком малороссийскомъ народѣ собранное... чрезъ... П. Симоновского». СПб., 1940.
- Булатов Г. О. «Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях». Вип. I, Київ, 1909.
- Булгаковский Д. Г. «Пинчуки. Этногр. сборник Зап. Рус. Геогр. Об-ва по от-нию этнографии». Том XIII, вып. 3, СПб., 1890.
- Буслаевъ Ф. И. «Русская народная поэзия. Исторические очерки русской народной словесности и искусства». Том I, СПб., 1861.

- Василенко З. І. «Жартівливі пісні. Народня творчість та етнографія». 4, 1959.
- Веселовский А. «Сравнительная мифология и ее метод». Вестник Европы. Октябрь, 1873.
- Веселовский А. «Три главы из исторической поэтики». Жур. М.Н.П., 1898.
- «Великдень у Подолян». Основа, СПб., 1861.
- Ветухов А. В. «Из этнографических материалов по Харьковской губ.». Харьков, 1905.
- «Вісник Одеської Комісії Краєзнавства». 2-3, 1925.
- Вовк Хв. «Студії з української етнографії та антропології». Прага.
- Вольтеръ. «Материялы по этнографии латышских племен». Зап. И.Р.Г.О. XV.
- Гайдай М. «Зільник». Етнографічний Вісник, кн. 3, Київ, 1927.
- Гнатюк В. «Гаївки. Матеріяли до української етнології». Том XII. Львів, 1909.
- Гнатюк В. «Галицько-руські народні легенди». Етногр. збірник, XII, XIII.
- Гнатюк В. «Знадоби до української демонології». Етн. збірник, XV.
- Гнатюк В. «Етнографічні матеріали з Угорської Руси». Етн. збірник, XXV.
- Головацький Я. Ф. «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси». III, 1878.
- Грінченко Б. «Изъ устъ народа». Черніговъ, 1901.
- Грінченко Б. «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях». Вв. 1-3, Чернігів, 1895-97.
- Грушевський М. «Історія української літератури». Ч. I, Київ-Львів, 1923.

- Данилов В. В. «Пѣсни села Андреевки, Нѣжинского уѣзда». 1904.
- Дашкевич М. «Вопрос о происхождении и развитии эпоса о животных по изслѣдованіям послѣдняго тридцатилетія». Київ, 1904.
- Добровольский В. Н. «Смоленский этнографический сборник». Ч. I, СПб., 1891.
- Добровольский В. Н. «Данные для народного календаря Смоленской губ. в связи с народными верованиями». Живая старина, вып. 3-4, 1898.
- Драгоманов М. «Малорусскія народныя преданія и рассказы». Київ, 1876.
- Елеонская Е. Н. «Сельскохозяйственная магия». Москва, 1929.
- Ермолов А. «Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах». Томы I-IV, СПб., 1901-1905.
- Ефименко П. С. «О яриле, языческом божестве русских словян». 1869.
- Завойко К. Ю. «Етнографічні матеріали, записані на Переяславщині». Архів Етногр. комісії Укр. А. Н., 1925.
- Заглада Н. «Село Старосілля. Відділ монографічного дослідження села». Київ, 1930.
- Зубрицький М. «Народній календар. Записано у Мшанці, Старомисського повіту і по сусідніх селах». Львів, 1900.
- Иванова П. В. «Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянско-го уѣзда, Харьковской губернии». Харків, 1907.
- Иванов В. В. «Жизнь и творчество крестьянъ Харьковской губернии». Харків, 1898.
- Иващенко П. С. «Слѣды языческихъ вѣрованій въ южно-русскихъ шептанияхъ». Труды III. Археологического Съѣзда въ Рос. Том I, Київ, 1878.

Кагаров Е. Г. «О значении некоторых русских и украинских народных обычаев». Изв. II. отд. Акад. наук, том 23, кн. 2, 1918.

Кагаров Е. Г. «К вопросу о классификации народных обрядов». Докл. А. Н. СССР, сер. В, И. 10, 11, 1928.

Кагаров Е. Г. «Классификация и происхождение земледельческих обрядов». Известия Общ. археологии, ист. и этнографии при Казанском университете. Том 34, вып. 3-4, 1929.

Колмачевский Л. «Живой эпос на Западѣ и у Словян». Казань, 1882.

Колесса Ф. «Українська усна словесність». Львів, 1938.

Колесса Ф. «Галицько-руські народні пісні». Львів, 1902.

Колесса Ф. «Людві вірування на Підгір'ю в с. Ходоровичах, Стрийського повіту». Зап. НТШ, том V.

Коломийченко Ф. «Сільські забави в Чернігівщині. Матеріали до Української етнології», том XVIII, Львів, 1918.

Комаров «Этюды в области мифов и народных преданий». Москва, 1886.

Коробка «Весенняя игра-пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ». Известия отд. русского языка, 1899.

Костомаров Н. «Славянская мифология». Київ, 1847.

Кравченко В. «Звичаї в с. Забрідді, Житомирського повіту на Волині». Житомир, 1918.

Крачковский «Быть подолянъ». Київ, 1878.

Кримський Аг. «Волосова борода. Збірник Історично-філологічного відділу И. 57. Українська Академія Наук». Київ, 1928.

Курило О. «Як водили перегоню». Етнографічний Вісник, кн. I, Київ, 1925.

Левченко М. «З поля фолклористики й етнографії». Київ, 1927.

Левченко М. «Казки та оповідання з Поділля». Київ, 1928.

Максимович М. «Дні и мѣсяцы украинского селянина». Михайлова гора, 1858.

Максимович М. «Украинские народные пѣсни». Москва, 1834.

Манжура Ів. «Казки та приказки і таке інше». Твори. Київ, 1955.

Маркевич Н. «Обычаи, поверья, кухня и напитки малоросіянъ». Київ, 1860.

Никифоровский Н. «Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обыходности». Вітебськ, 1895.

Никольский Н. М. «Дохристиянские верования и культы днепровских славян». Москва, 1929.

Никольский Н. М. «Жывелы у звичаях, абрадах і вераннях беларускага селянства». Працы сэцкыі этнографіі інст. гісторыі А.Н. ВССР, вып. 3, Мінськ, 1933.

Номис М. «Українські приказки, прислів'я і таке інше». СПб., 1864.

Ом-ский А. «Из народных поверий о чорте». Киев. старина, т. VII, ноябрь, 1883.

Петров Н. «Народные праздники». Труды Киевской Духовной Академии, Киевъ, 1871.

Поггонполь В. А. «Методы ведения точних фенологических наблюдений». Краеведение, 4, 1924.

Познанский Н. Ф. «Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных форм». Зап. филолог. ф-та Петрогр. у-та, 1917.

«Полное собрание русских летописей». Том I, СПб., 1846.

Потебня А. «Объ малороссийской поэзии и сродныхъ пѣсень». Том II, 1926.

Потебня А. «Объяснения малорусских и сродных народных пѣсенъ». Том I, 1877.

Потебня А. «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий». Чтения Общ. ист. и древн. Российскихъ», кн. 2, 1865.

Пропш В. Я. «Русские аграрные праздники». Изд. Ленинградского университет., 1963.

Романов Е. «Белорусский сборник». Вып. V, Вітебськ, 1891; вып. VIII, 1912.

Роздольський О. «Галицькі народні казки». Етн. збірник, I, VII.

Сахаров И. П. «Сказания русского народа о семейной жизни своих предков». Народный дневник, 1885.

«Сѣверный архивъ». И. 17, СПб., 1824.

Снегирев И. «Русские простонародные праздники и суеверные обряды». Вып. I, 1837; вып. 2-3, 1838; вып. 4, 1839.

Срезневский И. «Святылища и обряды языческого богослужения». Харків, 1846.

Срезневский И. «Матеріалы для словаря древнерус- 1890.

Степовий О. «Звичаї нашого народу, ч. 3. Великодні свята». Авгсбург, Німеччина, 1946.

Степовий О. «Великдень в Україні». «Українська Думка», 2-го травня, 1948.

Строев П. «Краткое обозрение мифологии славян Российскихъ». Москва, 1815.

Тарнович Ю. «Лемківщина. Матеріальна культура». Краків, 1941.

Терещенко А. «Быть русского народа». Том IV, СПб. 1848.

Фаминцын А. «Божества древних словян». СПб., 1884.

Франко Ів. «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1901.

Черепнин Л. В. «Русская хронология». М., 1944.

Чернявская С. «Обряды и пѣсни с. Бѣлзорки, Херсонской губ.». 1893.

Чубинский П. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряж. ИРГО. Юго-зап. отдел. Матеріалы и изслед., собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ». СПб., 1872. Народный дневникъ, том III.

Чугуевец. «Этнографические рассказы и заметки». Харьков, 1889.

Шарко Е. О. «Из области суеверий малороссов Черниговской губ.». Этнографическое обозрение, I, 1891.

Шейн П. В. «Матеріалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края». Тт. I-III, СПб., 1887-1902.

Щапов А. «Исторические очерки народного мировоззрения и суеверия». Журнал М-ста народного просв. I, 1863.

Ястребов В. Н. «Матеріалы по этнографии Новороссийского края, собран. в Елесоветградском и Александровском уездах Херсонск. губ.». Детоп. Истор.-Филолог. Общ. при Новоросс. У-те. Том III, Одесса, 1894.

Ястребов В. Н. «Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ». СПб., 1887.

Crooke. An Introduction to the Popular Religion of F. L. of Northern India. 1894.

Dyer Th. British popular customs. London, 1876

Erk-Bohme D. Lh. Erk. L. Deutsches Liederhort her. v. Bohme. Berlin, 1870-93.

Erben. Prostonárodní české písně a říkadla, v. Praze, 1882.

Frazer. Golden Bough. London, 1890, 2-nd ed. 1901.

Golebiowski L. Lud Polski. Warschawa, 1830.

Grimm J. Deutsche Mythologie. Verlag E. H. Meyer'a. 1878.

Kolberg. Lud, Jego zwyczaj, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tance. I-XIII. Warszawa, 1857-1897.

Kolbe. Hessische Volks Sitten und Gebräuche. Marburg, 1888.

Kolbe. Heidnische Abterthumer in Oberfessen. Marburg, 1881.

Kreuzbr Fr. Religions de L'Antiquite. Paris, 1825.

Lemke. Volkstumliches in Ostpreussen. Mohrungen, 1884.

Martinov. Annus ecolesiasticus. Bruxelles, 1863.

Mythologie der alten Deutschen und Slawen, 1827.

Pajak J. Crtice iz dusevnega zitka Stajerskich Slovencev. (Matica Slavenska). V Ljubljani, 1884.

Panzer. Beitrag zur deutschen Mythologie. München, 1848-1855.

Scotland and Scotsmen in the XVIII c. from the Mss. of Tohn. Ramsay.

Tomaschek. Über Brumalien und Rosalia, 1869.

ПІСЛЯМОВА КАЛЕНДАР ПЕРЕДКОЛГОСПНОЇ УКРАЇНИ

XX століття в історії українського села — століття горя й смерті. Три революції, дві війни, коли всі воювали проти всіх або коли фронт двічі випрасував цю землю — туди й назад. По два боки від цих катаклізмів зовсім різні образи, зовсім різне життя.

Старе село уявляється наприкінці далеких доріг, де після дощу бувало й не проїхати. Неспланована річка, дзеркало якої коливалося залежно від сезону. Білі мазанки під соломомою, тип яких не змінювався протягом віків, бо в матеріалі й формах залежав від природи й підсоння. Однаковий побут диктував однакове планування: піч ліворуч, стіл під вікном, образи праворуч. Ці елементи комбінувались у безліч варіантів: талановита господиня й хазяйка-нечупара надавали житлу безкінечно різних відтінків — від обмальованої можливими й неможливими квітами, завішаної рушниками й килимками повної чаші до пустки, де останнє вже занесено до корчми й де могло жити тільки озлоблення й заздрість.

Жінки часто вагітніли й народжували багато дітей. Із них багато вмирало. Жінки тримали хату за три вугли, чоловік — за одини.

Стрижень життя — городньо-польові роботи, де землеробські покоління накопичили дивовижні знання про властивості природи — знання, на жаль толком ніколи не записані. Ці роботи мали свою календарну періодичність, коли життя людини вслуховувалося в життя рослини. «Антонич був хрущем і жив колись на вишнях». Захворівши, споживали поміч-не зілля, й здоров'я верталося.

Другий стрижень — церква, куди село сходилося щонеділі і з якою були пов'язані найважливіші події людського життя: хрестини, вінчання й похорон. Церква зобов'язувала своїм окремим календарем. До євангельських оповідань священник щоразу накреслював паралель у щоденному житті й конкретному думанні своїх парафіян, і це повторювалося щороку. Протягом року прочитувалося ціле Євангеліє, і людина неминуче підносилася від одного циклу до наступного вище й вище вгору. Крім того, церква являла собою такий витвір, таку пам'ятку, де синтезувались мистецтва, де люди вдосконалювали душу на архітектурі, малярстві, співах, ораторському мистецтві, навіть елементах театрального дійства.

Зрештою, ритуалізоване життя само перетворювалося на театр. Весілля скидалося на п'єсу в кількох діях із чіткими ролями. Етнограф Хризант Яшурджинський 1896 року надрукував статтю «Весілля українське як релігійно-побутова драма» («Киевская старина», листопад). І хоч би як пригнічувала селян соціально-економічна формація й політичний лад, а найбідніший чоловік хоч раз на віку бував князем, коли над ним і його обраницею тримали вінці.

Дитячі казки закладали в людині моделі світобудови й коди поведінки. Вечорниці, «вулиця» вчили конкуренції й ніжності. Матримоніальні проблеми вирішували батьки, що знали життя краще. Результат виходив парадоксальний: молодята не розлучалися. Спільна праця на полі й спільне свято, де разом співали, — об'єднували роди. Смерть передчували, — годилося відійти, попросивши пробачення й попросившись.

Так текло ПРАВИЛЬНЕ життя, де ріс «садок вишневий коло хати». І якщо в тривожні віки, що переламувались війнами, татарськими нападами чи ще чим іншим, таке життя, виявилось, здатне оновлюватись, то, очевидно, питомі його підстави були здорові.

Прийшло життя інакше — антитеза до органічного, питомого, природного. Людей почало тримати в суспільстві не внутрішнє, а зовнє, примус. Знання передаються не за традицією в процесі спільної діяльності, а викладаються в школі, де можна знати на «трійку». Люди перейшли до цегляних будиночків — міцніших, але безхарактерних. Рідко коли живуть у прадідівській садибі, на справді своїй землі. Людей розмело. Родичі — по різних місцевостях і навіть республіках (країнах). Внутрішні стежки до сусідів позаростали. Тримуються більше своєї хати, хазяйства, де є що випити і де є телевизор, що показує сні про чуже красиве життя. Своєї меблі не стало, до хати заноситься куповане, державне, щоб було «як у городі». Землю отруєно хімікатами, а над головою завис жах радіації. З'явилися області, де вмирати більше, ніж народжуються. Люди частіше хворіють.

Але як трапилося, що селянин відмовився від старого побуту? Що з людиною сталося? Що сталося з українським селом?

По Україні пройшла чорна буря. І це стосується не лише села. Типологічне зіставлення покаже культурну деградацію і в українському місті.

Українське село було запрограмоване добре. У традиційному ритмі воно могло тривати ще тисячі років. Село витримало польських панів, витримало напади кримських татар, витримало постої московських солдат. Знову звільнившись, воно розцвітало ще буйніше. Але як китайці у XIX столітті, українці не передбачили, що десь там уже формується агресивна потуга, яка їх погромить.

Тож між двома українськими селами — старим і сучасним — пролягла прірва. Там, у тій прірві, українське село опинилось наприкінці двадцятих років, коли почалась колективізація. Потім голод виморив землеробів, людей, предки яких годували стародавній Єгипет. Потім була ще одна війна.

З кожного села забирали всіх кращих господарів і їхні родини. У зимову стужу людей вивантажували просто в сибірський сніг. Спогади про хресну дорогу «розкуркулених» видрукував у 1958—66 роках у журналі «Український самостійник» один з них, Кудьма Каздоба. 1974 року вони вийшли в світ у мюнхенському Інституті ім. Михайла Ореста великим томом під назвою «Заметений шлях». Під час голоду на півдні мандрували групи людей, що нападали на тих, хто опинявся сам десь на полі.

Жах тих років — не для мого пера. Подумаймо, що могло лишитись. І як співвідноситься те, що ми бачимо тепер зі старого народного мистецтва, із тим, що зберігалось у передколгоспному селі до революції, за умов «тюрми народів».

По церквах «на індустріалізацію» забирали дзвони. На Рідзів 1930 року влаштували масове спалення ікон, книжок, зокрема стародруків, предметів релігійного культу. В одному із сіл Слобожанщини — Курульці — організували зразково-показове аутодафе. У два прийоми спалили понад чотири тисячі пам'яток іконопису.

Систематично руйнували храми. По Україні на 1936 рік лишилось 9,01 відсотка церков.

Як і що могло зберегтись у духовному світі селянства? І як співвідноситься теперішнє селянство з тим, що жило свого часу в українському селі до цього всього?

Щастя, що вчені зберегли те, що могли. Хоч могли, мабуть, і більше.

1856 року в журналі «Русская беседа» Михайло Максимович видав чверть річного календаря — «Дні й місяці українського селянства», що увійшли згодом до другого тому його «Зібрання творів». Це весна — березень, квітень і тра-

вень. В основу цієї праці, крім літературних джерел, лягли власні записи вченого і його особисті спостереження. Як писав Павло Попов, це «критично перевірено й граціозно викладене зведення величезного матеріалу з українського народного календаря, свого роду енциклопедія побуту». До 60 сторінок тексту 1947 року Попов додав ще 30—місяць червень, записи, що лишались у рукопису.

Подія за подією з життя природи відбивались у свідомості людей. Пісня за піснею, прикмета за прикметою, один за другим різні види робіт простежив М. Максимович увесь побут селянина.

Праця Максимовича лишалась незакінчена, і сто років не знаходилось іншого вченого, що подужав би її завершити.

Це зробив Олекс Воропай. Він народився 9 листопада 1913 року в Одесі.

1940 року закінчив Агрономічну академію із званням учено-го агронома. 1957 року став доктором слов'янської етнології. 1961 року в Українському вільному університеті в Мюнхені захистив дисертацію на звання доктора природничих наук. Мешкав в Англії.

Згідно ялтинської угоди аліанти мали передавати Сталінові колишніх громадян СРСР. Громадяни надто добре знали, що на них чекає в СРСР, тому уникали репатріаційних комісій як нечистої сили. Вигадували собі псевдоніми, які тепер вилазять боком історикам: повоєнну пресу майже неможливо розуміти.

В Авгсбурзі під псевдонімом «Олекса Степовий» О. Воропай видрукував сім книжечок — «Вогні в церкві (Українські народні легенди, записані в Україні 1942—43 рр.)», «Українські народні танці», «Ясир», «Звичаї нашого народу», «Звичаї». Це типові видання перемішених осіб (так званих ді-пі), випущені на найгіршому папері, часом просто на ротаторі. Книжечки О. Воропая нагадували людям про рідний край, який вони востаннє бачили у вогні найбільшої з воєн. Але принаймні «Ясир» має й історичну вагу. Тут опубліковано листи, писані з німецької неволі, вірші. Події другої світової війни Воропай міфологізував. Епіграфи з Данте, Гоббса анівляють напругу страждання. А motto до своєї книжки він узяв з народної пісні: «Коли турки воювали, (Білу челядь забирали). В один страшний ланцюг пов'язуються страдницькі муки України ХХ ст. з її стражданнями XVI—XVII ст. Про це й назва книжки «Ясир». Серед опу-

блікованих тут листів найбільше належить 18-річній Антосі Яремчук із с. Стецьківці на Житомирщині. Ось лист від 26 квітня 1944 р.: «Марусю, ти писала, щоб тобі пояснити, що то таке 21 лагерь. Як тобі сказати? Це таке, як совітська тюрма або примусова праця. Там дуже б'ють і по чотири години всього сплять на добу, а то увесь час тяжко працюють. Водять їх під рушницями».

Переїхавши до Англії, Воропай видав у 1952—55 роках «Українські народні приповідки» й «Українські народні загадки». На сторінках лондонського журналу «Визвольний шлях» уже під своїм справжнім прізвищем надрукував статті «Етнографія — наука про націю», «Цілюще зілля», «Процеси видотворення в концепції Т. Д. Лисенка», «Генетика і мічурінський напрямок в біології». Виявився белетристичний талант Воропая. Він написав жваві й вигадливі «Пригоди Марка Чубатого» (Лондон, 1954, обкладинка Роберта Лісовського). Книга вийшла про те, як мусив чоловік крутитися, коли вся мерзота життя йшла проти нього. Видав О. Воропай і спогади про голод «В дев'ятім крузі» (Лондон, 1953), на які 37 разів покликається в своїй книжці Роберт Конквест.

Але головна праця Олекс Воропая — двотомник «Звичаї нашого народу». Те, чого не зробили вчені в Києві, він виконав на вимушеній еміграції.

Свої матеріали він почав збирати ще на Україні 1937 року. У 1944—48 роках робив широкі записи в таборах робітників — оstarбайтерів і таборах для перемішених осіб. Від страху перед репатріаційними комісіями імена людей, щоб їм не пошкодити, він зашифрував. У роботі йому допомагали філолог Леонід Білецький і етнолог Зенон Кузеля. Так на далекій чужині український вчений створив пам'ятку по традиційному передколгоспному селу, зібрав те, чого разом вже ніде немає. Навіть там. Бо якщо раніше громади жили в плині цих звичаїв, то тепер окремі пісні можна хіба що розучити. А це — вияв української mentalності, нам воно дороге.

Народні уявлення про світобудову нерівноцінні. Є в них примітивні зіставлення, коли схоплювали лише якісь зовнішні аналогії, що насправді вартості не мали. Скажімо, сухий цвільний хліб не тоне. Отже — переказували, — якщо його їсти, добре плаватимеш (II, 107)! На другий день після Андрія Первозванного, 14 грудня, святкували пророка На-

ума, і темні люди тлумачили його сенс так: «Уставай, Тимоше, та йди до школи. Сьогодні Наума: хай тобі наука на ум піде!» Це настільки закорінилося, що Максимович написав «Книжку Наума про великий Божий світ» (М., 1933), де відомості з космографії й географії переказує саме освічений селянин Наум. На Наума починали навчання дітей! Цікаво, що росіяни мали спеціальну ікону Божої матері «Подательницю ума», що зберігалась у храмі міста Рибинська. Перед нею молилися нездалі до наук діти чи їхні батьки. Святкування припадало на 15 серпня.

А поруч фіксувалися глибинні багатосезонні спостереження, що втілювали народну мудрість: «Якщо в день Св. Юрія сховається в житі ворона, то буде врожайне літо, а як горбцеві по коліна, то буде лиха година» (II, 69). Високопоетичними уявленнями оточено Теплого Олексу — березневий день Св. Олексія, чоловіка Божого або майові рекреції: 1 травня, свято любителів науки. Коли Чорногора крутиться, гуцули кажуть: Медвідь пиво варить (I, 267)! А субутки (Івана Купала), виявляється, — день сатанинський: тоді нікого немає в церкві, усі проводять субутки з бісами!

Де зберігається нині, після смерті О. Воропая і його дружини, архів вченого, поки що не відомо. Його документи, підготовчі матеріали до невиданих праць, листування не вивчені. Зрештою, не знаєм і докладного його життєпису. Поки що вивчати біографію дослідника, обставини його праці та творчі плани можна за його списками до видатного археолога й історика Петра Курінного (1894—1972). За можливості працювати з архівом Курінного приношу сердечну подяку п. Юрієві Денбському (Мюнхен).

Листів і вітальних листівок О. Воропая зараз відомо дев'ять. Крайні дати — 22 червня 1960 і 20 серпня 1968. Є ще недовіданий лист від березня — початку квітня 1958 р., що відразу вводить нас у клопоти британських українців: «Аж сьогодні мені пощастило докладно вяснити справу зі спадщиною покійного проф. В. М. Щербаківського. Отже, справа виглядає так: Похоронний Комітет виділив комісію в складі проф. Р. Лісовського, п. Чорного і п. Федченка. Ця комісія переглянула всі речі покійного, склала списки всіх речей, рукописів і листів. Ніякої останньої волі не знайшла комісія. Всі виявлені речі зараз ще лежать замкнуті в кімнаті, де жив покійний. (...)»

Покійний В. М. Щербаківський був на утриманні СУБ —

Союз українців у В. Братанії, а проф. В. Шаян вибраний головою Об'єднання українців у В. Британії — це різні організації і поміж собою не надто дружні, але в останній час відносини покращалися».

Другий лист, від 22 червня 1960 р., найбільше стосується нашої теми, бо містить цілу програму робіт. Великою несподіванкою для нас буде повідомлення, що виданий у Німеччині двотомник — це лише початок великої праці, розрахованої на сім томів:

«Щодо мого наміру залишити етнографію, як Ви пишете, то це не зовсім так, бо я зовсім не маю наміру залишати фах, який я люблю і на який я затратив так багато часу, праці та енергії. Навпаки, я тепер працюю над 2-гим томом «Звичаїв...», а далі мої плани такі:

3-й том «Родинно-побутові звичаї»;

4-й том «Рослини в звичаях і віруваннях українського народу»;

5-й том «Тварини і птахи в звичаях і віруваннях українського нар. (оду)»;

6-й «Побут і звичаї української провідної верстви»;

7-й том «Історичні народні перекази та легенди».

Матеріали до всіх цих тем я вже в більшості маю, а те, чого у мене ще немає, я намагаюся дістати. На всі ці теми я зібрав досить солідну біографію і, розуміється, працюю над цим далі. Я випишу з Києва журнал «Народна творчість і етнографія», систематично переглядаю «Советскую этнографию» та інші матеріали.

Біологію, зокрема ботаніку, в якій я спеціалізуюсь, теж люблю. Я збираю гербарій братійської флори; маю свій власний мікроскоп (німецький «Цайс») і виконав солідну роботу по цитології і анатомії рослин.

Біологія не шкодить моїй етнографії, навпаки, дуже допомагає. Та у нас є й така традиція; адже Михайло Максимович був професор ботаніки і в той же час не кельський етнограф, а особливо фольклорист; та й Хведір Вовк був за фахом біолог.

А крім всього іншого, на біологію можна надіятись як на шматок хліба, чого аж ніяк не може дати українська етнографія на еміграції.

(...) Моя дружина працює, ось уже третій рік, завідуючи російським відділом при Британській Національній Бібліотеці (...).

У наведений програмі привертає увагу четвертий пункт.

оскільки працю з такою назвою О. Воропай видрукував на сторінках «Наукових записок» Українського технічно-господарського інституту (Мюнхен, 1968, том XVII—XX). Обсяг цієї праці трохи перевищує чотири аркуші. Можливо, це лише начерк проєктованого четвертого тому, бо стаття має дещо частковий характер: її присвячено дневі Симона Зілотя, Зільника, коли сільські знахарки збирали цілюще й чарівне зілля.

Третій лист (6 травня 1961 р.) цікавий тим, що знову повертається до осіб Вадима Щербаківського та самого Петра Курінного:

«При цьому посилаю Вам фотографію з моєї промоції і Ви, як і належить, вийшли найліпше. Хоч самі фотографії не є найкращими, але це вже не моя вина.

Минулої суботи, 29-го квітня ц. р. я захистив дисертацію і по біології; тепер уже буду трохи вільніший з часом, хоч справи переїзду все більше й більше стають актуальними.

Мені говорили в СУБ-і, що будуть писати до Вас у справі переїзду до Лондона і (пропонувати) взяти на себе керівництво по організації музею. Музей вони хочуть організувати таки тут, у Лондоні, а не в Оселі. Може, це й ліпше; все ж в столиці ліпше, ніж на провінції.

Говорив мені ред. Драбат, що він буде звертатися до Вас з проханням редагувати праці покійного В. Щербаківського, бо навіть сам Щербаківський заповідав, щоб його роботи підготували до друку саме Ви, а ніхто інший.»

19 листопада 1966 р. О. Воропай повідомляв, що саме працює над третім томом — «Родинно-побутові звичаї», але що робота рухалася дуже помалу.

Перспективи дальших студій широкі. Оскільки, як казали старі книжники, «постепенность — основа всякого течення», освоєння Воропаєвого календаря дасть підставу піти далі, щоб ознайомитися з іншим, пера Степана Килимника, педагога й публіциста з Поділля, що жив у Канаді, — «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні».

Заслугує на краще знайомство і особа Олексі Воропая. Сергій Білокінь.

З М І С Т

ЗВИЧАЇ НАШОГО НАРОДУ

Передмова	7
-----------	---

Л І Т О

Радунця або Проводи	9
Красна гірка	21
Ляля, Лада і Ладо	27
Рахманський Великдень	48
Вулиця	51
День святого Юрія	58
Святий Юрій відмикає землю і небо	59
Збором ідемо	63
На Юр'єву росу	69
Обіди в полі	80
Чарівниці-лиходійниці	85
Святий Юрій — покровитель звірят	89
Святий Юрій на гуцульських полонинах	92
Дівчата ворожать про женихів	94
Діти-пастухи	96
День Миколи-Чудотворця	125
«Симонове зело»	128
Перегоня на цукрових буряках	138
Зелені свята	145
Завивання вінків	146
Клецальна субота	151
Клецальна неділя, або П'ятидесятниця	155
Русалки	159
Проводи русалок	171
Поминання мертвих	173

День Онуфрія Великого	176
Загачини на Петрівку	177
Свято Івана Купала	179

Купало і Марена	182
Дівчата ворожать	200
Зілля	204
Купало в інших народів	208

Свято Петра і Павла	211
Зажинки	214
Жнива	215
Обжинки	222
День святої Мокрини	230

О С І Н Ї

День Пророка Іллі	233
День святого Палія	235
Маковей	236
Спаса	238
Перша Пречиста	239
Головосіка	240
Семена	241
Друга Пречиста	243
Здвиження	244
Свята Покрова	245
Святого Дмитра	247
День святої П'ятниці	249
Кузьми-Дем'яна	250
Діти восени	251
День Михайла Архистратига	253

Мисливські оповідання	256
Заячий пастух	257

Вовчий пастух	258
Ведмежий пастух	261
Звіряче кладовище	262
Третя Пречиста	265
Підсумки	267
Summary	269

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ОДЯГ

Вступ	273
-----------------	-----

Матеріали, з яких виготовляється народний одяг.

Хутро	283
Тканини	285

Жіноче вбрання.

Рости, косо, до пояса я буду чесати...

Аби ся тримало	290
Руса коса до пояса	291
У зв'язки та в колокілки	292
Дрібушки	293
Козак буде розплітати	294
В косі стрічка голуба	295

Вийся, віночку, гладко...

Дівочі вінки	298
Від нечистої сили	300
Весільні вінки	302
Вінки з пташиного пір'я	304
Вінці-діядеми	305
Чільце	306
Уплітки	307

Дівоче намисто	308
Дукачі	313
Згарда	314
Дробинка	315

Ой, хустина, хустиночка...	
Хустина в побуті	316
Обрядове значення хустки	317
Хустка, як мистецький твір	318
Колір	320
Намітка	321
Півка	324
Кораблик	324
Очіпок	325
Обрус	326
Зачіска волосся у жінки	326
Жіноча сорочка	328
Одяг, що носить поверх сорочки	327
Запаска	337
Дерга	338
Плаття	339
Попередниця	341
Крайка	342
Корсетка або керсетка	343
Спідниця	344
Сукня	345
Жіноче взуття	346
Чоловіче вбрання	
Пострижини	348
Пострижини в інших слов'ян	352
«Під макітру»	353
«Оселедець» або чуприна	354
Чотири способи	356
Зачіски	356
Дещо про бритву та бриття	358
Перше голення	359
Вуса	361
Шапки	363
Чоловіча сорочка	370

Чоловіча корсетка	377
Штани і шаравари	378
Пояси	383
Чоловіче взуття	
Чоботи	388
Ходаки і постолы	390
Черевики	391
Спільний одяг для чоловіків і жінок	
Кожух	393
Кептар	399
Свита	400
Козачка	405
Семряга	405
Сукман	406
Манта	406
Гугля	406
Чуга	407
Лемківська чуга	407
Опанча	408
Кобеняк	408
Верхній одяг, що шиється з крамної матерії	
Чемерка або чумарка	411
Чемліт	412
Полотнянка	412
Юпка	413
Жупан	414
Капота	416
Каптан	416
Кунтуш	419
Люлька	420
Підсумки	423
Бібліографія	427
Післямова	435